МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

НАУКОВИЙ ВІСНИК

*МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО*

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 2 (21)
Лютий 2021

Внесено до Переліку фахових видань України
(наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Миколаїв
МНУ імені В. О. Сухомлинського
2021

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського
(протокол № 12 від 24 лютого 2021 року)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Валерій БУДАК	академік НАПН України, доктор технічних наук, професор, голова редакційної колегії;
Ірина САВЕНКОВА	доктор психологічних наук, професор, головний редактор;
Микола ДІДУХ	доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальних наук Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, заступник головного редактора;
Інна ЧУГУЄВА	кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальних наук Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, відповідальний секретар.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Сергій БОЛТІВЕЦЬ	доктор психологічних наук, професор, завідувач відділу розвитку молодіжної політики Державного інституту сімейної та молодіжної політики України;
Валерій ДОРОЖКІН	доктор психологічних наук, професор кафедри психології Інституту Підготовки Кадрів Державної служби Зайнятості України;
Олександр КОЧАРЯН	доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;
Наталія РОДІНА	доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;
Мирослава САДОВА	доктор психологічних наук, професор кафедри психології Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського;
Жанна СТАНІШЕВСЬКА	доктор гуманістичних наук Опольського університету, Республіка Польща;
Мирослав СТАНІШЕВСЬКИЙ	доктор гуманістичних наук Опольського університету, Республіка Польща;
Нігора ХАЗРАТОВА	доктор психологічних наук, професор кафедри теоретичної і практичної психології Національного університету «Львівська політехніка»;
Андрій ЯБЛОНСЬКИЙ	доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та інклюзивної освіти Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського;
Людмила РОМАНЮК	доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціології гуманітарного інституту УДФС України.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ірина ЛИСЕНКОВА	доктор психологічних наук, доцент, завідувачка кафедри психології Чорноморського національного університету імені Петра Могили;
Олена ВЛАСОВА	доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Н 34 **Науковий вісник** Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки : збірник наукових праць / за ред. Ірини Савенкової. — № 2 (21), лютий 2021. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2021. — 88 с.

ISSN 2078-2128

Журнал зареєстровано в системі CrossRef.

DOI: **10.33310/2078-2128**

DOI випуску – **10.33310/2078-2128-2021-21-2**

У збірнику наукових праць опубліковано статті з актуальних проблем психологічної науки. Зокрема, акцентовано увагу на професійному зростанні майбутніх практичних психологів, психічному стані особистості в умовах надзвичайних ситуацій, психології освіти, психології дітей тощо.

Видання адресоване науковцям, практичним психологам, викладачам, студентам вищих навчальних закладів, а також тим, хто цікавиться розвитком психологічної науки.

УДК 159.9
ББК 88

ЗМІСТ

<i>Iryna SAVENKOVA</i> Time factor and psychodiagnostics problem of gastroenterological disorders	5
<i>Сергій БОЛТІВЕЦЬ, Ольга ФЛЯРКОВСЬКА</i> Функції освітнього психолога у профілактиці uzalezhen'nykh sучасної молоді	12
<i>Ірина ЛИТВИНЕНКО, Анастасія ПШЕНИЦИНА</i> Деякі аспекти розвитку емпатійних здібностей в офіцерів Збройних Сил України.....	21
<i>Ірина ЛИТВИНЕНКО, Ольга ТРИБУХІНА</i> Ставлення студентів-психологів до феномену «смерть»	26
<i>Ірина ЛИТВИНЕНКО, Юлія ЦЕПЛО</i> Психологічна допомога дітям молодшого шкільного віку, які є внутрішньо переміщеними зі Сходу України.....	33
<i>Оксана ОЛЕКСЮК</i> Формування стилю життя майбутніх фахівців в аспекті цілепокладання.....	38
<i>Ірина САВЕНКОВА, Юлія МИСЬЮК</i> Теоретичні та методологічні обґрунтування дослідження адаптаційної трансформації психологічного захисту особистості студента.....	42
<i>Ірина САВЕНКОВА, Марина СТАШЕВСЬКА</i> Співвідношення страху з емоційністю	48
<i>Нігора ХАЗРАТОВА, Інга ПЕТРОВСЬКА</i> Аналіз підходів до вивчення громадянської ідентичності особистості.....	53
<i>Наталя ЦУМАРЄВА</i> Теоретико-емпіричне дослідження феномену емоційної депривації	62
<i>Інна ЧУГУЄВА, Вікторія САКОВСЬКА</i> Маркери хікікоморі у осіб юнацького віку в умовах карантинних обмежень	70
<i>Володимир ШЕВЧЕНКО, Вікторія КОПАЧ</i> Психологічні особливості роботи з деструктивними станами літніх людей.....	75
<i>Віра ЯРОШЕНКО, Вячеслав НЕДБАЙ, Анна СУХОРИКОВА</i> Формування міжетнічної толерантності молоді	81

CONTENTS

<i>Iryna SAVENKOVA</i> Time factor and psychodiagnostics problem of gastroenterological disorders	5
<i>Sergii BOLTIVETS, Olha FLYARKOVSKA</i> Functions of educational psychologists in prevention addictions of modern youth.....	12
<i>Irina LITVINENKO, Anastasiya PSHENICINA</i> Some aspects of the development of empathy capabilities in officers of the armed forces of Ukraine	21
<i>Irina LITVINENKO, Olga TRIBUHINA</i> The attitude of students of psychology to the phenomenon of «death».....	26
<i>Irina LITVINENKO, Yulia TSEPLO</i> Psychological assistance to junior schoolchildren who are internally displaced from eastern Ukraine	33
<i>Oksana OLEKSYUK</i> Technology of goal setting as a method of formation of creative lifestyle of the future teacher.....	38
<i>Iryna SAVENKOVA, Yulia MISSUK</i> Theoretical and methodological justification of the study of the adaptive transformation of the psychological protection of the students personality.....	42
<i>Iryna SAVENKOVA, Maryna STASHEVSKA</i> Relationship between fear and emotionality.....	48
<i>Nigora KHAZRATOVA, Inha PETROVSKA</i> Analysis of approaches to the study of civic identity.....	53
<i>Natalia TSUMARIEVA</i> Theoretical and empirical study of the phenomenon of emotional deprivation	62
<i>Inna CHUHUEVA, Viktoriia SAKOVSKA</i> Markers of hikikomori in young people	70
<i>Volodymyr SHEVCHENKO, Viktoriia KOPACH</i> Psychological features of working with destructive conditions of elderly people.....	75
<i>Vira YAROSHENKO, Vycheslav NEDBAI, Anna SUKHORUKOVA</i> Formation of interethnic tolerance of youth	81

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-5-11
UDC: 159.946.3

IRYNA SAVENKOVA,
Doctor of Psychological Sciences, Professor
ORCID ID 0000-0003-0081-9297
E-mail: savenkova-1966@ukr.net
V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

TIME FACTOR AND PSYCHODIAGNOSTICS PROBLEM OF GASTROENTEROLOGICAL DISORDERS

Abstract. The study found out the dependence of the manifestation of symptoms of chronic non-communicable diseases of the digestive system on the duration of a person's own unit of time. It was identified that individual age points of exacerbations of chronic non-communicable diseases of the gastrointestinal tract are consistent with the duration of the individual's own biological cycle.

Method. In each patient examined by the chronometric test method the "τ type" was determined, for which the classical method of reproducing intervals with a duration of $t_0 = 2, 3, 4, 5$ c was used, which were set by the experimenter and reproduced by the surveyed using an electronic chronoscope with an accuracy of 0.001 c. **Results.** It was identified that individual age points of exacerbations of chronic non-communicable diseases of the gastrointestinal tract are consistent with the duration of the individual's own biological cycle.

Keywords: large biological cycle of the individual, "τ-type", dominant disease, phase singularity, biological cycle.

Introduction. Understanding the psychosomatic unity of a person, accepting and implementing a holistic approach to the patient are current tasks of modern medicine. The thesis "to treat not a disease, but a patient" defined the practice of outstanding doctors already in the last century. The principle of the individual approach to treatment requires comprehensive consideration of the psychological characteristics of each individual, and it's not by chance that it's the basis for solving an important problem of modern medicine – the chronization of non-communicable diseases.

Extremely relevant in this context is the issue of chronization of the non-infectious process in childhood in the absence of congenital pathology of this body system. Between 12 and 20 children per 1,000 children aged 7 to 14 years suffer from chronic non-communicable diseases. Among them, according to the World Health Organization, 40% are diseases of the urinary system, 20% of the respiratory system, 20% of the cardiovascular system, and 10% of the digestive system. And this is in the absence of congenital pathology and timely prevention of the disease twice a year (spring – autumn), as well as when using well-developed dispensary observation schemes. At the same time, it is known that the chronization of many non-communicable diseases in childhood often leads to disability in adulthood. Therefore, there is a need to use scientific and diagnostic tools to predict the exacerbation of this chronic disease and timely prevent the disease, taking into account traditional medical prevention schemes.

The aim of the research is to substantiate individually determined patterns and mechanisms of time experience in a contingent of children suffering from chronic non-communicable diseases of the gastrointestinal tract.

Research objectives.

1. Select the individual's own unit of time suffering from chronic non-communicable diseases of the digestive system in the duration that they experience.
2. Compare the duration of the own unit of time with the psychosymptomatology of chronic non-communicable diseases of the digestive system.
3. To find out the relationship and relation of different cycles of experiencing duration to periods of exacerbation, convalescence, and remission of chronic non-communicable diseases of the gastrointestinal tract.
4. To study the degree of subjective severity of pain and clinical manifestations of chronic non-communicable diseases of the digestive system in typological groups of a continuous spectrum of "τ-types".

Author's idea. The cause of the disease, that is, functional disorders of organs and systems of the body that lead to disruption of the body in general, it's impossible to understand without knowing the psychological characteristics of the patient's personality, and therefore adequately predict the course of a particular disease. L. G. Terletska writes that "ultimate cause, which gives an impetus to the

appearance of various diseases, is most often found in human psychology “.

Our approach to the study of the etiology, pathogenesis, and clinical manifestations of the disease is carried out from a new position that fully takes into account the laws of time experience (D. G. Elkin, B. I. Tsukanov). Based on the “ τ -type”, which determines the value of each individual's own unit of time, it's possible to assign a particular subject to a group with its dominant disease with high accuracy. The latter primarily include chronic non-communicable diseases [1; 6; 10; 11]. Such differentiation is too important in medicine, because it indicates the predominance of a particular disease and when and in what form it can occur in a particular individual. Using the “C-periodicity”, it's possible to accurately determine the main parameters of an individual's own psychological clock, including calculating age-related critical points at which the dominant disease manifests itself in an acute form [13]. This approach can significantly strengthen the potential of Preventive Medicine. According to L. G. Terletska, it is “health psychology as a new branch of knowledge about a person that is directly related to the emergence of Preventive Medicine”.

At the same time, the questions of localization of symptoms of each individual nosological form of chronic non-communicable diseases of the digestive system in the typological group of the continuous spectrum of “ τ -types” and the degree of severity of clinical manifestations of the disease in children suffering from chronic non-communicable diseases of the gastrointestinal tract remain open in this problem field. Moreover, as far as we know, there is no classification of the degree of subjective severity of pain in chronic non-communicable diseases of the digestive system in medicine at all.

Highlighting previously unresolved parts of a common problem. The problem of dominant diseases, which include chronic non-communicable diseases, is far from being fully solved, since during the chronization of the process there are periods of exacerbation, convalescence (recovery) and remission (fading) of the disease, that is, the course of the disease has a time sweep and each of its periods manifests itself at a certain age, which medicine is now unable to explain.

Presentation of the main research material and the obtained scientific results of the study. Our task - to study symptoms localization of chronic non-communicable diseases of the digestive system in typological groups in children - was solved experimentally on a number of children aged 7 to 14 years. In other words, the study was conducted with children, both during the period of aggravation, and reconvalescence (recovery) and remission (attenua-

tion) of the disease. A questionnaire was filled out for each person surveyed, which revealed the following: 1) the age of the child (indicating the number where t_0 is the duration set by the experimenter, and τ_s is the duration reproduced by the subject. The reproduction of each time interval was repeated five times, and then the average value of each child's own time unit was calculated. A total of 300 children between 7 and 14 years of age participated in the study. A total of 80 children aged 7 to 14 years with chronic diseases of the gastrointestinal tract were examined, of which 39 children suffered from chronic gastritis, 9 from gastric ulcer, 12 from chronic cholecystitis, 11 from chronic pancreatitis, and 9 from biliary dyskinesia (BD). At the same time, among children with chronic gastritis, 23 children were at the acute stage and 16 were in remission.

Modern medicine prefers the infectious factor in the occurrence of ulcerative processes in the stomach. In other words, the Hp factor is a rod that has aphasia (the ability to enter the of years and months at the time of the examination); 2) the date, month, year of his birth; 3) the type of NCDs; 4) the subjective severity of pain and its forms; 5) the degree of subjective severity of pain on a scale: 1 point – “weak”, 2 points – “dull”, 3 points – “moderate”, 4 points – “acute”, 5 points – “unbearable”; 6) a table with the definition of t-own unit of time a child.

Method. In each patient examined by the chronometric test method [15, p. 35-45], the “ τ — type” was determined, for which the classical method of reproducing intervals with a duration of $t_0 = 2, 3, 4, 5$ c was used, which were set by the experimenter and reproduced by the surveyed using an electronic chronoscope with an accuracy of 0.001 c. The individual value of “ τ -type” was calculated using the formula:

$$\tau = \frac{\sum ts}{\sum t_0},$$

which determines the course of relapse processes of the disease. This explains the cumulative process of chronization of these diseases. Among the aggressive factors that contribute to stomach diseases, there are: a) hyper-production of hydrochloric acid b) action of pepsin; c) impairment of the motor function of the stomach; g) presence of non-steroidal and steroid hormones (corticosteroids) d) hyper-production of bile. However, a critical analysis of these data shows that these risk factors can explain the cause of approximately half of the occurrence and development of stomach diseases in the human population. 35% of the total number of individuals suffering from stomach diseases have a so-called asymptomatic form that leads to the devel-

opment of the ulcerative process but is not accompanied by risk factors [7]. Today, gastroenterologists do not know propedeutically who may have a clinical form of stomach disease such as gastritis or ulcerative disease. The problem of stomach diseases is still far from its final solution. One of the reasons for this is the lack of study of two points concerning the very essence of the disease: first, stomach diseases are a non-infectious process that affects 20% of the child population; second, they act as chronic, that is, their development and course have a temporary organization, and their clinical forms such as gastritis and stomach ulcers are detected at a certain age. Since the number of people suffering from stomach diseases in the human population, according to World statistics, remains relatively constant, it's likely to assume that there are individuals (or a group of individuals) who "mostly" suffer from stomach diseases. If such personalities and groups of "predominants" of the gastric disease do exist, then the so-called Risk Factors of this disease in their initial forms can be easily detected in individuals of this psychotype long before their probable action.

The proper unit of time of the examined sick children for chronic gastritis and gastric ulcer is in the range of $1.0\text{ s} < \tau < 1.1\text{ s}$, which corresponds to a group of individuals who are "dominated" by stomach diseases of the typological array of one of the five segments of the continuous spectrum of "τ-types" [9]. In particular, it has been established that a large group of chronic diseases in childhood are those of organs involved in the digestion of food in the gastrointestinal tract. First of all, we are talking about cholecystitis, pancreatitis and biliary dyskinesia. In medical practice, there is a tendency of individuals to suffer from diseases of the gallbladder, pancreas and biliary tract, although there are still no means to predict a particular disease.

The proper unit of time in children suffering from chronic cholecystitis is in the range of $0.7\text{ s} < \tau < 0.72\text{ s}$, pancreatitis – $0.73\text{ s} < \tau < 0.75\text{ s}$ and BD – $0.7\text{ s} < \tau < 0.8\text{ s}$, which corresponds to a group of individuals in whom liver and gallbladder diseases "predominate" [8].

According to Eysenck's indicators, individuals with their own unit (τ) in the range of $0.7\text{ s} < \tau < 0.8\text{ s}$ suffering from liver and gallbladder diseases are characterized by high extraversion, stability, and arousal in them is twice as predominant as inhibition. In addition, they are purposeful and aggressive in behavior. Individuals with this τ-type "approach the category of *"purely choleric"*. Individuals with their own time unit (τ) in the range of $1\text{ s} < \tau < 1.1\text{ s}$ suffering from chronic stomach diseases are characterized by denominated introversion and stability,

a high level of arousal and inhibition that balance each other, and their mobility is twice low, than in the τ-types "of other individuals. That is why they are calm, work productively in a familiar situation, and typologically they can be attributed to *"purely phlegmatic"* [12].

Therefore, for effective prevention in medicine, it is necessary to fully take into account the psychological individual characteristics of each individual prone to diseases of the gastrointestinal tract. This will where T is the individual's own unit of time, which plays the role of a "step" that measures the passage of time of each person's life from the moment of his birth. Based on the known range of values in the human population ($0.7\text{ s} < \tau < 1.1$) [2], it's easy to conclude that for each individual, the "C-metric" is determined by the duration of its own unit of time. It's known, that in the middle of a large biological cycle, limited to points $1/4\text{C}$ and $3/4\text{C}$, a person is "on top", feels full of strength and energy. In the period starting from $3/4$ of the previous cycle and up to the end of $1/4$ of the next, the face experiences a deep decline and certain destructive changes are observed. At the point where the end and beginning of the two great biological cycles converge, the individual "dies and is reborn in a new way" spiritually filled [3].

Results of the study of the manifestation of "C-metric" during chronic diseases of children show that the frequency of exacerbation of chronic diseases of the gastrointestinal tract is $1/2\text{C}$ and $1/4\text{C}$, and the degree of subjective severity of pain ranges from $0.7\text{ s} < \tau < 0.8\text{ s}$ (from 4 to 7 points, i.e. acute and unbearable pain). Moreover, there is a clear progression of pain severity from $\tau = 0.7\text{ s}$ to $\tau = 0.8\text{ s}$. At the same time, the degree of subjective severity of pain in the range of $1\text{ s} < \tau < 1.1\text{ s}$ is characterized as mild, dull, moderate pain (from 1 to 3 points). Here there is a gradual progression of pain severity from $\tau = 1\text{ s}$ to $\tau = 1.1\text{ s}$.

Discussion. "The perception of time, reflecting objective reality, allows a person to navigate in the external environment, and gives an objectively correct idea of it," D. G. Elkin noted [8]. Using the expression of M. Shaginyan regarding the fact that each individual has his own "little Chronos", B. I. Tsukanov adds "With its own speed of time flow and with its own time perspective" [21]. I. P. Pavlov considered the question of those processes that take place in the human brain under the conditions of perception of duration, speed and sequence and came to the conclusion that the "measure of time" in the nervous system is the change in arousal by inhibition [20]. The phenomenon of trace conditioned reflexes, which were established in the laboratory of I. P., is directly related to the question

of time perception. Pavlov, by Pimenov and Grossman. I. P. Pavlov, considering the trace reflex as a reflex for time, tried to find a connection between individual differences in the development of conditioned reflexes for time with the type of nervous system. D. G. Elkin considered the dependence of the accuracy of reproduction of duration on the type of temperament [8]. He noted some differences in the accuracy of reproducing time intervals in choleric, sanguine, melancholic, phlegmatic people, but did not give a complete description of the attitude to the actual experience of time by representatives of these four typological groups. Bogoraz V. G. wrote that every living individual has his own time, that is, sanguine-one, phlegmatic – another, etc. [19]. In his opinion, although these differences are small, there is no complete coincidence. In the works of Tsukanova B. I. scientifically proved that representatives of different typological groups are not only characterized by “different times”, but also there is a similarity of relations to the experience of time in individuals belonging to the same typological group, which indicates the presence of generalized profiles that are commensurate with the classical typology of temperaments. In general, it identifies and Famous time researchers (E. I. Govomakha, A. A. Kropin, P. Fress, D. G. Elkin [8]) noted that humanity in the process of reproduction has preserved itself within the stable boundaries of typological groups throughout the previous history. Therefore, individually determined features of the attitude to time were reflected in the activities of subjects, their philosophical generalizations, political views, and poetic works. According to I. G. Belyavsky [19], the analysis of such reflections makes it possible to reproduce quite clearly the individual originality of historical figures. P. Fress [18] notes that the conservative ideology was followed by subjects with an orientation to the past, and the radical ideology was followed by those who turned to the future. B. I. Tsukanov emphasizes that “a person builds his attitude to time on a historical and even cosmic scale, taking into account the life time of his carrier – an individual “ [17]. Therefore, the scientist comes to the conclusion that there is no linear relationship between the profile of an individually determined attitude to time and the time of the individual. To overcome time, you need to, according to the expression of P. Fresco, to achieve the “wisdom of the old” and accept time as it is given to each of us – with its duration, lack, and unreliability [16]. Taking into account individual characteristics regarding the dynamics of time experience and generalized profiles of individuals, we will try to determine the criteria for the typology of dominant diseases.

Among chronic non-communicable diseases as dominant [15; 14; 13], analyzes in detail five types of such profiles [15]. Large group consists of cardiovascular diseases, which are collectively called the number one disease of the XX century. If we consider the adult population of the Earth, then a quarter of it suffers from these diseases; they are the cause of every second death sentence of fate, every third disability [2]. Solving problems of prevention of cardiovascular diseases by influencing the corresponding risk factors can explain only half of the cases of occurrence and development of coronary heart disease in the human population [10]. In 30% of the total number of individuals suffering from coronary heart disease, there is a so-called asymptomatic form, which causes an unexpected heart attack, because it is not accompanied by risk factors [9]. Today, cardiologists don't know who can have such a clinical form of coronary heart disease as myocardial infarction [8]. Therefore, an important point in the prevention of cardiovascular diseases is to take into account the psychological aspects of the prevention of these diseases, which were considered by V. Y. Alexandrova, E. A. Suslova, A. A. Alexandrov [1]. The works of B. I. Tsukanova are of great importance in creating a system of cardio prevention of the adult population [21].

Conclusions and prospects of further research:

1. The results of the carried out research that the degree of subjective severity of pain in disorders “chronic non-communicable diseases” is consistent with the individual's own time unit in the typological group of the continuous spectrum of “ τ -types”, that is, it has a clear age and typological localization.
2. Differentiation has been made between the subjective expression of the pain response according to the “ τ -type” It's important in medicine because it allows the doctor to predict the degree of the disease in each individual patient when chronic non-communicable diseases worsen in ontogenesis and to prevent the disease on time.
3. Early prevention of a non-communicable disease will create conditions to prevent its exacerbation and help stop the chronization of the non-communicable process itself.
4. In an updated subject context, it's appropriate to direct further search to the study of the agreement between the subjective assessment (pain) and the objective characteristic of the patient's condition, primarily indicators of the respiratory system and cardiovascular system of the body.

Література:

1. Andrushchenko T.A., Goncharov S.V., Dosenko V.E. *Fiziologichniy Zhurnal* 2018;64(4):12-9. URL:<https://doi.org/10.15407/fz64.04.012>
2. Birren J.E. *The psychology of ageing*. Boston: Little, Brown Company 2014.
3. Brun R. *General treatment of nevrosis*. Springfield: Merriam-Webster 2016.
4. Desai G, Chaturvedi S.K. Do Diagnostic Criteria for Psychosomatic Research Explain Diagnosis of Medically Unexplained Somatic Symptoms? *Psychotherapy and Psychosomatic* 2016; 85: 121-2. URL:<https://doi.org/10.1159/000441063> PMID:26807856
5. Ehrenwald H. *Attempts to time perception of the unconscious*. New York: Psychologie 2014.
6. Elkin D.G. *Experiencing time*. Doctoral thesis. Odessa: ONU imeni I.I. Mechnikova 1945.
7. Elkelboom E.M., Tak L.M., Roest A.M., Rosmalen J.G. A systematic review and meta – analysis of the percentage of revised diagnoses in functional somatic symptoms. *Journal of Psychosomatic Research* 2016; 88:60-7. URL:<https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2016.07.001> PMID:27455914
8. Fava G.A., Cosci F., Sonino N. *Current Psychosomatic Practice*. *Psychotherapy and Psychosomatics* 2017; 86: 13-30. URL:<https://doi.org/10.1159/000448856> PMID:27884006
9. Fink P. Syndromes of bodily distress or functional somatic syndromes where are we heading. *Journal of Psychosomatic Research* 2017; 97:127-30. URL:<https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2017.04.012> PMID:28606492
10. Henningsen P., Zipfel S., Sattel H., Creed F. Management of Functional Somatic Syndromes and Bodily Distress. *Psychotherapy and Psychosomatics* 2018; 87(1):12-31. URL: <https://doi.org/10.1159/000484413> PMID:29306954
11. Kebrikov A.V. *About time perception*. Moscow: Vysshaya shkola 2013.
12. Savenkova I., Didukh, M., Mukhina, L., Litvinenko, I. Large biological cycle duration in patients with respiratory organs disorders. *Electronic Journal of General Medicine*. 2018; 15(6): em 83. doi:10.29333/ejgm / 99826. URL:<http://www.ejgm.co.uk/download/large-biological-cycle-duration-in-patients-with-respiratory-organs-disorders-7486.pdf>
13. Savenkova I. Didukh, M., Chuhueva, I., Litvinenko, I. Chronopsychological mental development dysontogenesis prognosing in pre-school children. *Electronic Journal of General Medicine*. 2019; 16(2): em110. doi:10.29333/ejgm/108595. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/chronopsychological-mental-development-dysontogenesis-prognosing-in-pre-school-children-7513.pdf>
14. Savenkova I., Didukh, M., Ruda, N., Hazratova, N. Differentiation of time characteristics in subjects with depressive states. *Electronic Journal of General Medicine*. 2019; 16(3): em 141. doi:10.29333/ejgm/109436. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/differentiation-of-time-characteristics-in-subjects-with-depressive-states-7544.pdf>
15. Savenkova I., Didukh, M., Shevchenko, V., Venger A. The Study of Individuation Mechanisms and Factors. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2019; Vol 8 (2.1). P. 374 – 381. doi: 1030472/ijaep.v8i2.1.566. URL: <http://ijaep.com/Journal/vol.8.2.1.pdf>
16. Savenkova I., Didukh, M., Hazratova, N., Snyadanko, I. Psychosomatic unity of human from the position of chronopsychology on the example of ischemic disorders and heart diseases. *Electronic Journal of General Medicine*. 2019; 16(6): em157. doi:10.29333/ejgm /114263. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/psychosomatic-unity-of-human-from-the-position-of-chronopsychology-on-the-example-of-ischemic-7563.pdf>
17. Savenkova I., Didukh, M., Litvinenko, I., Mukhina, L., Venger A., Shevchenko, V. Successful athlete's chronopsychological profile. *Psychology and Education* 2019. 56 (3-4), P.120 – 134. URL: <http://www.psychologyandeducation.net/pae/successful-athletes-chronopsychological-profile-irina-savenkova-mykola-didukh-iryna-lytvnenko-lyudmila-mukhina-anna-venger-vladimir-shevchenko/>
18. Savenkova I., Didukh, M., Litvinenko, I., Chuhueva, I. Time factor in psychological profiling of information technology specialists for future career success. *Journal of Environmental Treatment Techniques*. 2019; Special Issue on Environment, Management and Economy, Pages: 1041 – 1045. URL: <http://www.jett.dormaj.com/docs/Volume7/special%20issue/Time%20Factor%20in%20Psychological%20Profiling%20of%20Information%20Technology%20Specialists%20for%20Future%20Career%20Success.pdf>
19. Savenkova I., Didukh M., Khazratova N., Voitsekhovska O. Chronopsychological forecast of nefrourological diseases. *EurAsian Journal of BioSciences*, 14, 2411-2415 (2020)/ URL: <http://www.ejobios.org/download/chronopsychological-forecast-of-nefrourological-diseases-7796.pdf>
20. Didukh, M., Savenkova, I., Kuznetsova, O., Litvinenko, I., Oleksyuk, O. Features of display of anxiety of children suffering from psychosomatic diseases. *Journal of Environmental Treatment Techniques*, 2020, 8(4), c. 1516-1520. URL: <http://www.jett.dormaj.com/docs/Volume8/Issue%204/Features%20of%20Display%20of%20Anxiety%20of%20Children%20Suffering%20from%20Psychosomatic%20Diseases.pdf>
21. Tsukanov B.Y. *Time in human psyche*. Odesa: Astroprint 2000.

References:

1. Andrushchenko T.A., (2018). Goncharov S.V., Dosenko V.E. *Fiziologichni Zhurnal* 64(4):12-9. URL: <https://doi.org/10.15407/fz64.04.012>
2. Birren J.E. (2014). *The psychology of ageing*. Boston: Little, Brown Company.
3. Brun R. (2016). *General treatment of nevrosis*. Springfield: Merriam-Webster.
4. Desai G, Chaturvedi SK. (2016). Do Diagnostic Criteria for Psychosomatic Research Explain Diagnosis of Medically Unexplained Somatic Symptoms? *Psychotherapy and Psychosomatic*; 85:121-2. URL: <https://doi.org/10.1159/000441063> PMID:26807856
5. Ehrenwald H. (2014). *Attempts to time perception of the unconscious*. New York: Psychologie.
6. Elkin D.G. (1945). *Experiencing time*. Doctoral thesis. Odessa: ONU imeni I.I. Mecnikova.
7. Elkelboom E.M., Tak L.M., Roest A.M., Rosmalen J.G. (2016). A systematic review and meta – analysis of the percentage of revised diagnoses in functional somatic symptoms. *Journal of Psychosomatic Research* ; 88:60-7. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2016.07.001> PMID:27455914
8. Fava G.A., Cosci F., Sonino N. (2017). *Current Psychosomatic Practice*. *Psychotherapy and Psychosomatics* ; 86:13-30. URL: <https://doi.org/10.1159/000448856> PMID:27884006
9. Fink P. (2017). Syndromes of bodily distress or functional somatic syndromes where are we heading. *Journal of Psychosomatic Research* ;97:127-30. URL: <https://doi.org/10.1016/j.jpsychores.2017.04.012> PMID:28606492
10. Henningsen P, Zipfel S, Sattel H, Creed F. (2018). Management of Functional Somatic Syndromes and Bodily Distress. *Psychotherapy and Psychosomatics* ;87(1):12-31. URL: <https://doi.org/10.1159/000484413> PMID:29306954
11. Kebrikov A.V. (2013). *About time perception*. Moscow: Vysshaya shkola.
12. Savenkova I., Didukh, M., Mukhina, L., Litvinenko, I. (2018). Large biological cycle duration in patients with respiratory organs disorders. *Electronic Journal of General Medicine*.; 15(6): em 83. doi:10.29333/ejgm / 99826. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/large-biological-cycle-duration-in-patients-with-respiratory-organs-disorders-7486.pdf>
13. Savenkova I. Didukh, M., Chuhueva, I., Litvinenko, I. (2019). Chronopsychological mental development dysontogenesis prognosing in pre-school children. *Electronic Journal of General Medicine*; 16(2): em110. doi:10.29333/ejgm/108595. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/chronopsychological-mental-development-dysontogenesis-prognosing-in-pre-school-children-7513.pdf>
14. Savenkova I., Didukh, M., Ruda, N., Hazratova, N. (2019). Differentiation of time characteristics in subjects with depressive states. *Electronic Journal of General Medicine*. *Electronic Journal of General Medicine*. ; 16(3): em 141. doi:10.29333/ejgm/109436. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/differentiation-of-time-characteristics-in-subjects-with-depressive-states-7544.pdf>
15. Savenkova I., Didukh, M., Shevchenko, V., Venger A. (2019). The Study of Individuation Mechanisms and Factors. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. Vol 8 (2.1). P. 374 – 381. doi: 1030472/ijaep.v8i2.1.566. URL: <http://ijaep.com/Journal/vol.8.2.1.pdf>
16. Savenkova I., Didukh, M., Hazratova, N., Snyadanko, I. (2019). Psychosomatic unity of human from the position of chronopsychology on the example of ischemic disorders and heart diseases. *Electronic Journal of General Medicine*. 2019; 16(6): em157. doi:10.29333/ejgm /114263. URL: <http://www.ejgm.co.uk/download/psychosomatic-unity-of-human-from-the-position-of-chronopsychology-on-the-example-of-ischemic-7563.pdf>
17. Savenkova I., Didukh, M., Litvinenko, I., Mukhina, L., Venger A., Shevchenko, V. (2019). Successful athlete's chronopsychological profile. *Psychology and Education* 56 (3-4), P.120 – 134. URL: <http://www.psychologyandeducation.net/pae/successful-athletes-chronopsychological-profile-irina-savenkova-mykola-didukh-iryna-lytvnenko-lyudmila-mukhina-anna-venger-vladimir-shevchenko/>
18. Savenkova I., Didukh, M., Litvinenko, I., Chuhueva, I. (2019). Time factor in psychological profiling of information technology specialists for future career success. *Journal of Environmental Treatment Techniques*. ; Special Issue on Environment, Management and Economy, Pages: 1041 – 1045. URL: <http://www.jett.dormaj.com/docs/Volume7/special%20issue/Time%20Factor%20in%20Psychological%20Profiling%20of%20Information%20Technology%20Specialists%20for%20Future%20Career%20Success.pdf>
19. Savenkova I., Didukh M., Khazratova N., Voitsekhovska O. (2020). Chronopsychological forecast of nefrourological diseases. *EurAsian Journal of BioSciences*, 14, 2411-2415. URL: <http://www.ejobios.org/download/chronopsychological-forecast-of-nefrourological-diseases-7796.pdf>
20. Didukh, M., Savenkova, I., Kuznetsova, O., Litvinenko, I., Oleksyuk, O. (2020). Features of display of anxiety of children suffering from psychosomatic diseases. *Journal of Environmental Treatment Techniques*, 8(4), c. 1516-1520. URL: <http://www.jett.dormaj.com/docs/Volume8/Issue%204/Features%20of%20Display%20of%20Anxiety%20of%20Children%20Suffering%20from%20Psychosomatic%20Diseases.pdf>
21. Tsukanov B.Y. (2000). *Time in human psyche*. Odesa: Astroprint.

Ірина Савенкова,
доктор психологічних наук, професор,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

ФАКТОР ЧАСУ І ПСИХОДІАГНОСТИКА ПРОБЛЕМ ГАСТРОЕНТЕРОЛОГІЧНИХ РОЗЛАДІВ

Анотація. У статті представлені теоретичні засади та результати експериментального методу дослідження особистостей з гастроентерологічними розладами з позиції їх часової спрямованості та тривалості біологічного циклу життя індивіда. Життєвий шлях і особливості перебігу хвороби у будь-якого хворого підпорядковується певному хронотипу. Вплив особливостей переживання людиною часових відрізків на особливості перебігу внутрішніх процесів можна використовувати у якості критерію, який вказує на особливості перебігу хвороби та періоди її виникнення і загострення. А також, з урахуванням тривалості біологічного циклу життя індивіда можна підрахувати періоди «підйому» та «спаду» в житті людини, і водночас, це дає можливість пояснити особливості психічного стану особистості в певні періоди життя. Також врахування одиниці переживання часу виступає об'єктивним показником індивідуальних відмінностей, які мають суттєве відбиття у всіх життєвих циклах особистості, від динаміки перебігу внутрішніх процесів у організмі до психологічних процесів і динаміки особистості, її розвитку, активності. Все вище зазначене вказує на те, що у галузі практичної психології окреслюється потреба в методі, який у найкращий спосіб відповідав би характеристикам переживання часу людини, яким виступає метод хронометрування.

У дослідженні з'ясувалась залежність прояву симптомів хронічних неінфекційних захворювань травної системи від тривалості одиниці часу, яку людина має. Метод. У кожного обстеженого пацієнта хронометричним методом тесту було визначено „тип τ “, для якого був використаний класичний метод відтворення інтервалів тривалістю: $t = 2, 3, 4, 5$ с, які були встановлені експериментатором і відтворені обстеженим за допомогою електронного хроноскопу з точністю до 0,001 с. Результат. Було виявлено, що окремі вікові точки загострення хронічних неінфекційних захворювань шлунково-кишкового тракту відповідають тривалості власного біологічного циклу життя людини.

Ключові слова: великий біологічний цикл особистості, „ τ -тип“, домінантна хвороба, фазова особливість, біологічний цикл.

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-12-20
УДК 37.013.42:[364.62-053.6:613.81/83]

С. І. БОЛТІВЕЦЬ,
доктор психологічних наук
ORCID ID 0000-0003-4432-5272
E-mail: boltivetssergij@i.ua
Державна наукова установа
«Державний інститут сімейної та молодіжної політики України»,
Київ, Україна

О. В. ФЛЯРКОВСЬКА,
кандидат педагогічних наук
ORCID ID 0000-0001-9461-4035
E-mail: fliarkovska@ukr.net
Державна наукова установа
«Інститут модернізації змісту освіти»,
Київ, Україна

ФУНКЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПСИХОЛОГА У ПРОФІЛАКТИЦІ УЗАЛЕЖНЕНЬ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Анотація. У статті здійснено аналіз профілактики вживання підлітками психоактивних речовин, алкогольних напоїв та ігрових uzалежнень. Узагальнено психолого-педагогічні заходи, спрямовані на профілактику вживання психоактивних речовин та алкогольних напоїв серед молоді, які рекомендується застосовувати в роботі педагогічним працівникам.

Розглянуто психолого-педагогічні засади організації педагогічного процесу, спрямованого на розвиток здорової особистості, яка вміє навчатися впродовж життя, критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі, розвиток навичок рівноправного спілкування, асертивної поведінки, слухати інших, приймати рішення, відстоювати власну думку, розвивати вміння протистояти тиску реклами, вчити розпізнавати рекламні стратегії тютюнових і алкогольних компаній та визначено умови зміцнення психічного здоров'я у закладах освіти.

Наголошено, що оновлення існуючого алгоритму професійної профілактичної та розвиткової діяльності передбачає: перегляд методології роботи із учасниками освітнього процесу; зміну акцентів та пріоритетів з процесу на результат з використанням ефективних методів практичної психології та соціальної роботи.

Ключові слова: заклад освіти, підлітки, профілактичні заходи, психоактивні речовини, алкогольні напої, формування культури здорового способу життя, батьки, педагогічні працівники, самореалізація, відповідальне ставлення до власного здоров'я.

Вступ. Державна політика України щодо поширення азартних ігрових uzалежнень дітей, молоді і осіб старшого віку є суперечливою і непослідовною. Так, Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні» (2009) запровадив «обмеження щодо здійснення грального бізнесу, виходячи з конституційних принципів пріоритету прав і свобод людини і громадянина, захисту моральності та здоров'я населення, заборони використання власності на шкоду людині і суспільству» [1], однак був скасований Законом України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» (2020), який запровадив «правові засади здійснення державного регулювання господарської діяльності у сфері організації та проведення азартних ігор в Україні», «правові, економічні, соціальні та організаційні умови функціонування азартних ігор» [2]. Взаємовичисні підходи у державній політиці щодо ігро-

вих, алкогольних, наркотичних та інших uzалежнень, які найперше формуються у дитячому віці і починають масово реалізовуватись молоддю у підлітковому віці і віці ранньої юності, найчастіше завдають шкоди на усе життя, якщо особа зберегла його у періоди найбільшої інклюдії у ці смертельно небезпечні шкідливості.

Законодавче забезпечення профілактичних заходів певною мірою визначене законами України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв» (2010) [3] та «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (2020) [4].

Водночас в Україні, протягом останніх років реалізується Стратегія державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року [5], якою визначено напрями державної політики

щодо наркотиків, що формуються на засадах інтегрованого і збалансованого підходу до зменшення обсягу пропонування наркотиків, які перебувають у незаконному обігу, та зниження попиту на них, подолання наркоманії як небезпечного соціального явища. Стратегія реалізується шляхом прийняття Урядом розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 лютого 2019 року № 56-р «Про затвердження плану заходів з її реалізації на 2019-2020 роки» [6].

Фінансування реалізації Стратегії передбачено здійснювати за рахунок державного, місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством, але окремо на реалізацію Плану заходів щодо виконання Стратегії кошти з Державного бюджету України не виділяються. Суб'єкти, які формують та/або реалізують наркополітику виконують завдання та заходи, які передбачені Стратегією, в межах видатків, передбачених в Державному бюджеті України на виконання основних функцій суб'єктів наркополітики [6].

Вживання психоактивних речовин та алкогольних напоїв поширювалось більшості країн протягом багатьох століть. Молодь починає вживати алкоголь та психоактивні речовини у різному віці залежно від країни, соціальних умов, національних традицій, культурного рівня, хоча найчастіше це підлітковий період або період так званої «ранньої дорослості».

За даними Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, підлітки стали менше курити, але більше споживати алкоголь та наркотичні речовини. Близько 50% українських підлітків мають досвід куріння, 86% вживали алкоголь, 18% – вживали наркотики [7].

Мета статті: здійснити аналіз суспільної генези uzалежнень сучасної молоді з метою профілактики ігрових звичок та вживання психоактивних речовин для використання в роботі фахівцями різних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Положення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року реалізуються усіма суб'єктами, які формують та/або реалізують наркополітику відповідно до своїх функціональних обов'язків. Так, за узагальненими статистично-аналітичними даними, що були представлені навчально-методичними центрами/кабінетами/лабораторіями психологічної служби у системі освіти 2018-2019 навчальному році, практичні психологи та соціальні педагоги надали 29 452 519 видів психологічної та соціально-педагогічної допомоги за

різними напрямками діяльності. За отриманими даними з профілактики шкідливих звичок (вживання наркотичних речовин, напоїв, що містять алкоголь, тютюнопаління), до освітніх психологів та соціальних педагогів звернулося 171302 особи, що становить 6,2% від усіх звернень учасників освітнього процесу (вихованці/учні/студенти, педагогічні працівники та батьки). Узагальнені дані представлено в таблиці 1.

Таблиця 1 – Співвідношення наданих видів допомоги і психологічних запитів

Кількість наданих видів психологічної та соціально-педагогічної допомоги	Кількість осіб, що звернулись із запитами	Середня кількість видів наданої допомоги на особу
29 452 519	171 302	171,9

Як видно з таблиці 1, кількість наданих видів психологічної та соціально-педагогічної допомоги на одну особу учасників освітнього процесу (вихованців/учнів/студентів, педагогічних працівників та батьків) свідчить про значну інтенсивність фахової діяльності освітніх психологів і соціальних педагогів у профілактичному напрямку.

Крім цього, освітні психологи та соціальні педагоги закладів освіти здійснюють значну кількість функцій в цьому напрямі, що включають діагностично-прогностичну, організаційну, корекційно-розвиткову, консультативну, просвітницько-профілактичну, соціально-захисну їх складові [8].

Профілактична робота працівників психологічної служби системи освіти – це система заходів, спрямованих на охорону психічного здоров'я, попередження неблагополуччя у розвитку людини, групи, суспільства, відхилень у розвитку особистості, виникнення конфліктів та проблем у міжособистісних стосунках, на запобігання створенню конфліктних ситуацій у освітньому процесі [5]. Вживання психоактивних речовин та алкогольних напоїв у підлітковому віці досліджували О. Балакірева, С. Баюрка, С. Болтівець, В. Бондар, Л. Карпушина, К. Лепеха, Л. Литвинчук, Ю. Пакін, О. Погосян, С. Полуян, В. Степаненко, Л. Філоненко, З. Шовкова, К. Нетьосова та інші.

До з'ясованих названими дослідниками мотивів належить прагнення позбутись нудьги, пов'язане з емоційним голодом. У підлітків цієї категорії істотно ослаблений або втрачений інтерес допізнавальної діяльності. Особи, які вживають спиртне, майже не займаються громадськими справами. Істотні відхилення спостерігаються і в структурі їхнього дозвілля. Ці

підлітки менше цікавляться художньою літературою, рідко беруть участь в самодіяльності, майже небувають в театрі, втрачають інтерес досерйозної музики, живопису тощо [9].

«Один з чинників вживання психоактивних речовин, – цедоступність для підлітків. Показники в Україні дуже високі, зокрема, щодо доступності алкогольних напоїв. Навіть міцні алкогольні напої, вартість яких зростає кілька разів на рік, і які мають контролюватися під час продажу, також досить доступні для підлітка. Майже третина (28,6%) зізнається в тому, що їм легко або дуже легко дістати такі напої. Незважаючи на потужні кампанії проти куріння, і досить вагомі їх результати, рівень доступності сигарет для підлітків залишається високим: практично кожен другий (43,8%) не має з цим жодних проблем», – зазначається у звіті про дослідження Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка, що проводилось в межах міжнародного дослідницького проєкту «Європейське опитування учнівської молоді щодо вживання алкоголю та наркотичних речовин» (ESPAD: The European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs), в якому Україна бере участь з 1995 року. Опитування проводиться раз на чотири роки. Україна представлена в усіх хвилях опитування, які проведені в 1995, 1999, 2003, 2007, 2011, 2015 та 2019 роках. Цільовою групою міжнародного дослідження ESPAD є учні одного року народження, яким протягом року чергової хвилі опитування виповнилося або має виповнитися 16 років [7].

Так, згідно з даними цього дослідження, 64,3% опитаних заявили, що їм легко або дуже легко дістати вино, пиво, шампанське. 60,7% опитаних підлітків висловилися таким чином щодо слабоалкогольних напоїв. Серед причини, з яких підлітки вживали алкоголь, 36% хлопців та 4% дівчат назвали «покращення настрою». 23% хлопців і 30% дівчат за допомогою алкоголю намагаються впоратися з внутрішніми проблемами. 17% опитаних відповіли, що вживають алкоголь задля «отримання кайфу», а 12,5% – для схвалення іншими. Водночас 82% хлопців опитаних та 88% дівчат заявили про досвід вживання алкоголю протягом життя, 74% – що вживали алкоголь протягом останнього року, а 46% – що пили алкогольні напої протягом 30 останніх днів.

Також згідно дослідження, 12,3% підлітків мають доступ до маріхуани, 7,1% – до транквілізаторів, 5,8% опитаних підлітків заявили, що їм легко дістати амфетамін та крек, 5,2% – екстазі, 4,9% – метамфетамін, 4,3% – кокаїн та 4,2% – метадон [7].

Підстави для довіри до цих досліджень ґрунтуються на анонімності їх проведення, забезпечення конфіденційності процедури, при виконанні якої анкети вкладались у спеціальні конверти. Таким чином респонденти були впевнені, що їхні відповіді не стануть відомими будь-кому в закладі освіти, та отримували можливість відповісти максимально відверто.

Відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 10.09.2019 № 1/9-571 ДНУ «Інститутом модернізації змісту освіти» було проведено моніторингове дослідження, мета якого полягала у вивченні питання про здійснення профілактичних заходів у закладах освіти, спрямованих на зниження рівня вживання алкоголю та наркотичних речовин підлітками.

За даними дослідження, педагогічні працівники досить старанно протидіють цьому явищу і приділяють велику увагу, зокрема, проведенню тренінгових занять, просвітницько-профілактичних заходів, лекцій, виховних годин, уроків-дискусій, індивідуальних консультацій, семінарів-практикумів, акцій, рейдів, тематичних виставок тощо.

За отриманими даними, серед усіх інтерактивних форм роботи з підлітками заняття з елементами тренінгу використовуються досить динамічно: загальна кількість закладів/установ/організацій, в яких здійснювалися такі заняття – 11151, загальна кількість осіб (учнів/студентів, викладачів, працівників) у закладі/установі/організації – 2668957 осіб, а взяли участь у цьому напрямі роботи – 1456368 осіб. Узагальнені дані представлено у таблиці 2.

Таблиця 2 – Профілактичні заняття з елементами тренінгу

Кількість закладів	Загальна чисельність учасників освітнього процесу	З них – учасників профілактичних занять з елементами тренінгу	% від загальної кількості
11 151	2 666 957	1 456 368	55

Як видно з таблиці 2, профілактичні заняття з елементами тренінгу з однією з найбільш поширених форм профілактичної роботи у практиці освітніх психологів і соціальних педагогів освітніх закладів, кількість учасників яких становить 55% від загальної кількості учасників навчально-виховного процесу.

Метою профілактичних занять з елементами тренінгу, як правило, є формування культури здорового способу життя, розвиток та підтримка навичок ефективного самоконтролю, усвідомлення шкоди від вживання та підвищення вмотивованості до відмови від вживання

психоактивних речовин;сприяння розвитку творчих здібностей, критичного мислення, розвиток навички рівноправного спілкування, асертивної поведінки,навички слухати інших, приймати рішення, відстоювати власну думку, розвивати вміння протистояти тиску реклами, вчити розпізнавати рекламні стратегії тютюнових і алкогольних компаній; сприяння покращенню психосоціального здоров'я тощо.

Метою впровадження просвітницько-профілактичних програму навчальних закладах України є підвищення рівня поінформованості, розширення знань підлітків і молоді про здоров'я, здоровий спосіб життя; формування у них цінностей і життєво важливих переконань; напрацювання необхідних практичних навичок відповідальної поведінки щодо свого життя і здоров'я, а також здоров'я і життя оточення тощо. Загальна кількість закладів/установ/організацій, в яких здійснювалася просвітницько-профілактична робота, – 1644, загальна кількість осіб (учнів/студентів, викладачів, працівників) у закладі/установі/організації – 945036 осіб, а взяли участь просвітницько-профілактичних програмах– 662775 осіб.Узагальнені дані представлено у таблиці 3.

Таблиця 3 – Просвітницько-профілактичні програми

Кількість закладів	Загальна чисельність учасників освітнього процесу	З них – учасників просвітницько-профілактичних програм	% від загальної кількості
1644	945036	662775	70

З таблиці 3 видно, що кількість учасників просвітницько-профілактичних програм становить 70% від загальної чисельності учасників освітнього процесу, що значно перевищує показники участі у профілактичних заняттях з елементами тренінгу (55%).

Окреме місце у профілактичній роботі посідало проведення виховних годин, спрямованих на профілактику правопорушень серед здобувачів освіти, привернення уваги до небезпечного впливу наркотиків на організм людини, виховання здорового покоління, попередження вживання наркотичних речовин, формування-упідлітків відповідального ставлення до власного здоров'я. Загальна кількість закладів/установ/ організації, в яких здійснювалися виховні години, – 9375, загальна кількість осіб (учнів/студентів, викладачів, працівників) у закладі/установі/організації – 2238168 осіб, а взяли участь – 909634 особи.Узагальнені дані представлено у таблиці 4.

Таблиця 4 – Виховні години

Кількість закладів	Загальна чисельність учасників освітнього процесу	З них – учасників виховних годин	% від загальної кількості
9375	2238168	909634	41

Як видно з таблиці 4, виховні години визнаються ефективною формою профілактичної роботи у 41% випадків.

На відміну від виховних годин, специфікою «Години психолога», «Години соціального педагога» є сприяння усвідомленню учнями цінності життя, профілактика вживання психоактивних речовин, формування у підлітків готовності до відповідального ставлення до власного здоров'я тощо. Учасники цих «Годин» завчасно інформуються про тематику і можливості вибору форм участі в них: постановка запитань, здійснення власних повідомлень, обговорення прикладів поведінки у складних ситуаціях і т. д.

Загальна кількість закладів/установ/організацій, в яких здійснювався ці форми роботи, – 6402, загальна кількість осіб (учнів/студентів, викладачів, батьків, працівників, інших осіб) у закладі/установі/організації – 1944476 осіб, а взяли участь у названих заходах – 698192 особи. Узагальнені дані представлено у таблиці 5.

Таблиця 5 – «Години психолога» і «Години соціального педагога»

Кількість закладів	Загальна чисельність учасників освітнього процесу	З них – учасників «Годин психолога» і «Годин соціального педагога»	% від загальної кількості
6402	1944476	698192	36

З таблиці 5 видно, що кількість учасників «Годин психолога» і «Годин соціального педагога» становить 36%. Це свідчить про меншу розповсюдженість згаданих форм профілактичної роботи, пов'язану з більшою інтенсивністю їх змістовного підготування, але водночас і значне зацікавлення можливостями вибору актуальної тематики з боку учнів/студентів.

Формування активної життєвої позиції щодо попередження вживання психоактивних речовин, навичок поведінки в ситуаціях тиску педагогічні працівники намагаються здійснювати у формі індивідуальних бесід. Загальна кількість закладів/установ/організацій, в яких здійснювався цей напрям роботи, – 935, загальна кількість осіб (учнів/студентів, викладачів, батьків, працівників, інших осіб) у закладі/установі/організації – 183250 осіб, а взяли участь – 3180 осіб.Узагальнені дані представлено у таблиці 6.

Таблиця 6 – Індивідуальні бесіди

Кількість закладів	Загальна чисельність учасників освітнього процесу	З них – учасників індивідуальних бесід	% від загальної кількості
935	183250	3180	1,8

Як видно з таблиці 6, індивідуальні бесіди застосовуються у профілактичній роботі в 1,8% випадків, що потребує окремої уваги до вивчення їх підготовленості, доречності і ефективності.

Велика увага освітніми психологами і соціальними педагогами приділялась роботі з батьками, що мала на меті попередження небезпечних впливів психоактивних речовин на організм підлітків, здійснення інформаційно-просвітницької допомоги батькам або особам, що їх замінюють. Зокрема, наводились приклади способів обговорення в родині проблем куріння, вживання алкоголю, психоактивних речовин, надання батькам відповідної статистичної інформації. Загальна кількість закладів/установ/організацій, в яких здійснювався цей напрям роботи, – 7147, загальна кількість осіб (учнів/студентів, викладачів, батьків, працівників, інших осіб) у закладі/установі/організації – 3538243 особи, а взяли участь – 313772 особи. Узагальнені дані представлено у таблиці 7.

Таблиця 7 – Зустрічі з батьками

Кількість закладів	Загальна чисельність учасників освітнього процесу	З них – учасників зустрічей з батьками	% від загальної кількості
7147	3538243	313772	8,9

З таблиці 7 видно, що кількість учасників зустрічей з батьками, а це батьки або особи, що їх замінюють, освітні психологи, соціальні педагоги, становить 8,9 % від загальної чисельності усіх учасників освітнього процесу, що, з одного боку, не применшує їх значущості, а з іншого, розкриває можливості, які заслуговують на розширення майбутнього використання.

Педагогічними працівниками активно впроваджуються й інші форми і методи роботи в цьому напрямі – конкурснималюнків, акції, уроки-дискусії тощо. Необхідність здійснення профілактичних заходів, спрямованих на зниження рівня вживання алкоголю та наркотичних речовин у закладах освіти обговорюється на педагогічних радах, на цю тему проводяться семінари-практикуми тощо. Підвищення ефективності роботи закладу освіти тісно пов'язане з психологічними чинниками освітнього процесу.

Форми та методи профілактики мають різні можливості у формуванні когнітивного, афективного, поведінкового компонентів поведінки підлітків, що потребує систематичного їх поєднання з діяльністю, спрямованою на створення умов для повноцінної життєдіяльності та самореалізації сучасної молоді.

Окреме місце серед uzалежнень молоді і осіб старшого віку належить поєднанням алко-гольної і наркотичної залежностей з ігроманією та іншими видами залежностей. Ігроманія, або гемблінг-залежність (від англ. gambling – азартна гра), лудоманія (від лат. ludos – гра) набуває дедалі більшого поширення як домінуюче uzалежнення на фоні алко-, та/або наркозалежності, що реалізується особою окремо або в поєднанні з названими залежностями. Збільшення або зменшення кількості, залежних від ігор, на пряму пов'язано з пропозицією ігрового асортименту в середовищі, близькому до мешкання, навчання, роботи, дозвілля uzалежних осіб, за винятком інтернет-ігор. Психологічними чинниками, спільними для виникнення всіх видів uzалежнень, є незрілість емоційно-вольової сфери дітей, підлітків, молоді і, незважаючи на календарний вік, зрілих осіб, поєднана з невизначеністю індивідуальних настановлень.

Перспективним напрямом профілактики uzалежнень серед сучасної молоді постає ігроманія як багатоліке uzалежнення, сигніфіковане багатьма назвами різними мовами: лудоманія латинською і гемблінг – англійською мовою. Багатоманітність проявів виявляється також у поєднаннях ігроманії як психологічного uzалежнення з хімічними відповідниками – алко-гольним та наркотичним uzалежненнями або з обома uzалежненнями разом.

Численні опитування молоді, зокрема щодо використання часу в інтернеті, на наш погляд, не можуть вважатись не тільки вірогідними і надійними, але й придатними для профілактичної верифікації. Цим самим потребує визначення, яким саме може бути не упереджений психологічний зміст профілактики інтернет-uzалежнень у поєднанні з широко пропонованими у цій сфері інтернет-опитуваннями для виявлення інтернет-uzалежнень і психологічним інтернет-консультуванням «на лінії» засобами інтернету. Чи психологічна інтернет-допомога у цьому випадку не є різновидом гри у психологічну допомогу?

Серед психологічних ефектів інтернетизації людського життя чи не основне місце донині займають пошуки шкідливостей, що визначаються у формі uzалежнень: залежність від інтернету, інтернет-адикція, патологічне, патоха-

ракетологічне або проблемне використання інтернету і т.п. Разом з цим формування особистості, особистісний розвиток людини в онтогенезі, тобто її ціложиттєвий розвиток, є процесом утворення певного типу якості психічного здоров'я, оскільки продуктом і результатом цього процесу є виробленість певної системи психічної самоорганізації самореалізації індивідууму.

Чи можемо ми уявити, яким чином відбувався б розвиток людської цивілізації, якби до цієї системи особистісної самоорганізації і засобів самореалізації не увійшло тотальне оволодіння письмом, читанням, іншими способами рецепції культури як умовного світу передачі досвідних послань і між різними поколіннями, і між людьми в межах одного покоління? Саме тому відчуженість, несформованість або фрагментарність – назвемо це вакуумом інтернет-компетенцій – в освітньому зростанні особистості змінює структуру психічної самоорганізації особистості певної суспільної формації, а згадана невідповідність створює передумови для психічної травматизації людини протягом наступних вікових періодів життя. Несформованість згаданих властивостей психічної самоорганізації особистості визначає структуру якості психічного здоров'я людини як таку, якій притаманна менша активність, знижена самооцінка і впевненість у своїх силах, а також рівень домагань і психологічна захищеність. Безперечно, це не є еквівалентом не тільки симптомів психічного розладу або захворювання, але й їх складових, що дозволяє рекомендувати компенсацію згаданих властивостей психічної самоорганізації особистості психологічними (розвивальними, корекційними, реабілітаційними) та педагогічними (навчальними і виховними) методами.

Психогігієнічні складові компетенцій фахівців людинознавчих професій у зв'язку з цим мають включати також способи застосування інтернет-компетенцій як засобів встановлення, розширення або відновлення соціальних зв'язків особистості в уявному (віртуальному) світі, що сприймається як бажаний, і водночас – способи формування здатності до саморегуляції, основою якого є психогігієнічний принцип рівноваги між уявним і реальним у їхньому взаємозв'язку.

Проблема інтернет-адикції так само, як і багато менш усвідомлювана проблема вакууму інтернет-компетенцій дитини, молоді і зрілої людини становить собою генезу виникнення майбутніх uzалежнень як обмеженого і цим самим спотвореного сприйняття можливостей

інтернет-цілісності. Розв'язання цієї проблеми належить до змісту професійної компетентності спеціалістів людинознавчих професій, зокрема, – освітніх і медичних психологів, вчителів середніх і викладачів вищих навчальних закладів, вихователів, медичних і соціальних працівників. Особливе значення у фаховій діяльності цих спеціалістів належить формуванню способів саморегуляції дітей і молоді як здатності до скоординованого емоційно-вольового функціонування за основними показниками: цілісності, ритмічності і пластичності. Поряд із цим, фахівці людинознавчих професій мають усвідомлювати, що найбільшу цінність мають такі універсальні форми і взірці психічної самоорганізації особистості, які, трансформуючись протягом наступних вікових періодів життя людини, не втрачаються, а перетворюються на засоби оволодіння змінюваним світом. Оволодіння засобами належить до постійного процесу самовдосконалення людини, основу якого становить цілісність пізнання себе в світі з метою втілення сенсу власної життєдіяльності – свого усвідомленого призначення.

Виходячи з цього, інтернет-компетентності виступають засобами розширення уявлень людини, необхідних для індивідуального вибору способу життя, а відтак мають важливе значення для здоров'я в цілому і психічного здоров'я зокрема. Інтернет-адикція, на наш погляд, має розглядатись і в процесуальному вимірі як період, необхідний для компенсації втрачених або несформованих взаємозв'язків молоді людини з реальним світом.

Збереження рівноваги та взаємоузгодженості середовищних впливів, до яких належить і створюване людською працею інтернет-середовище, є одним із важливих завдань психогігієнічної місії фахівців людиноорієнтованих професій, що забезпечує цілісність сенсоутворення особистості у світі, уявлення про який перебуває у ненастанному творенні дедалі більшою частиною нашої цивілізації. Цим самим можливість представлення власної референтності забезпечує функціонування проєктивно-інтроєктивного механізму міжособистісної взаємодії, яка переживається в умовній і тому до певної міри безпечній формі.

Висновки. Таким чином, невизначеність і змінюваність підходів у державній політиці щодо ігрових, алкогольних, наркотичних та інших uzалежнень, які найперше формуються у дитячому віці і починають масово реалізовуватись молоддю у підлітковому віці і віці ранньої юності, є чинником завдання шкоди підростаючим поколінням на усе їхнє наступне життя,

якщо воно власними індивідуальними зусиллями буде збережене у періоди найбільшої інклюзії у ці смертельно небезпечні шкідливості. Аналіз суспільної генези uzалежнень сучасної молоді засвідчує потребу у розробленні заходів профілактики ігрових звичок та вживання психоактивних речовин для використання в роботі фахівцями різних спеціальностей.

Узагальнені статистично-аналітичні дані діяльності навчально-методичних осередків (центрів, кабінетів, лабораторій) психологічної служби у системі освіти свідчать про надання освітніми психологами і соціальними педагогами протягом 2018-2019 навчальних років близько 29, 5 млн. різних видів психологічної і соціально-педагогічної допомоги дітям, підліткам і молоді за різними напрямками діяльності. Згідно цих даних, з питань профілактики шкідливих звичок, які включають вживання наркотичних речовин, напоїв, що містять алкоголь, тютюнопаління, до освітніх психологів та соціальних педагогів звернулося більше 170 тисяч осіб, що становить 6,2% від усіх звернень учасників освітнього процесу – вихованців, учнів, студентів, педагогічних працівників та батьків.

Проведене протягом 2019 – 2020 рр. ДНУ «Інститутом модернізації змісту освіти» моніторингове дослідження, мета якого полягала у ви-

вченні ефективності профілактичних заходів у закладах освіти, спрямованих на зниження рівня вживання алкоголю та наркотичних речовин підлітками і молоддю, засвідчило, що педагогічні працівники достатньо старанно протидіють цьому явищу у формі проведення тренінгових занять, просвітницько-профілактичних заходів, лекцій, виховних годин, уроків-дискусій, індивідуальних консультацій, семінарів-практикумів, акцій, рейдів, тематичних виставок.

Перспективним напрямом профілактики uzалежнень серед сучасної молоді постає ігроманія як багатоліке uzалежнення, багатоманітність проявів якого виявляється також у поєднаннях ігроманії як психологічного uzалежнення з хімічними відповідниками – алкогольним та наркотичним uzалежненнями або з обома uzалежненнями разом. У зв'язку з цим варто враховувати, що численні опитування молоді, зокрема щодо використання часу в інтернеті, не можуть вважатись не тільки вірогідними і надійними, але й придатними для профілактичної верифікації. Напрями профілактичної діяльності профільних спеціалістів потребують загальнодержавної координації у роботі з усіма категоріями дітей, підлітків і молоді, їхніми сім'ями незалежно від сфери їхньої інклюзії та мешкання.

Література:

1. Закон України «Про заборону грального бізнесу в Україні» 15 травня 2009 року від 15 травня 2009 року № 1334-VI. {Втратив чинність на підставі Закону № 768-IX від 14.07.2020} Втрата чинності від 13.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1334-17#Text> (дата звернення 05.09.20).
2. Закон України «Про державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» від 14 липня 2020 року № 768-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#n1009> (дата звернення 05.09.20).
3. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмеження споживання і продажу пива та слабоалкогольних напоїв» від 21.01.2010р. №1824-VI Дата оновлення 21.01.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1824-17> (дата звернення 07.05.2020).
4. Закон України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» від 15.02.1995р. №62/95-ВР Дата оновлення 13.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення 07.05.2020).
5. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року» від 28.08 2013р. № 735-р Дата оновлення 28.08.2013. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-%D1%80#n8> (дата звернення 07.05.2020).
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2019-2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року» від 06.02 2019р. № 56-р. Дата оновлення 06.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D1%80> (дата звернення 07.05.2020).
7. Балакірева О. М., Павлова Д. М., Нгуєн Н.-М. К., Левцун О. Г., Пивоварова Н. П., Сакович О. Т., Флярковська О. В. Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні. Київ, 2019.
8. Наказ «Про затвердження Положення про психологічну службу у системі освіти України» від 22.05.2018р. №509 Дата оновлення 22.05.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (дата звернення 07.05.2020).
9. Болтівець С. І., Філонено Л. А. Соціально-педагогічні причини поширення пияцтва серед молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №10. С.46.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro zaboronu hralnoho biznesu v Ukraini»(2009). № 1334-VI. {Vtratyv chynnist na pidstavi Zakonu № 768-IX vid 14.07.2020} Vtrata chynnosti vid 13.08.2020.[Law of Ukraine «On the prohibition of gambling in Ukraine»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1334-17#Text> (Last accessed: 05.09.20). [In Ukrainian].
2. Zakon Ukrainy «Pro derzhavne rehuliuвання діяльності shcho do orhanizatsii ta provedennia azartnykh ihor» (2020). № 768-IX.[Law of Ukraine «On state regulation of activities related to the organization and conduct of gambling»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/768-20#n1009> (Last accessed: 05.09.20). [In Ukrainian].
3. Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shcho do obmezhenia spozhyvannia i prodazhu pyva ta slaboalkoholnykh napoiv» (2010). №1824-VI Data onovlennia 21.01.2010.. [Law of Ukraine «On Amendmentsto Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Restriction of Consumption and Sale of Beer and Low-Alcoholic Beverages»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1824-17> (Last accessed: 07.05.2020). [In Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro zakhody protydyi nezakonnomu obihu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn i prekursoriv ta zlovzhyvanni unymy»(1995). №62/95-VR Data onovlennia 13.02.2020.[Law of Ukraine «On measures to combatillicit trafficking in narcoticdrugs, psychotropic substances and precursors and the irabuse»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80> (Las taccessed: 07.05.2020). [In Ukrainian].
5. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi politykyshcho do narkotykyv na period do 2020 roku» (2013). № 735-r Dataonovlennia 28.08.2013. [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the Strategy of statedrug policyuntil 2020»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2013-%D1%80#n8> (Las taccessed: 07.05.2020). [In Ukrainian].
6. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia planu zakhodiv na 2019-2020 roky z realizatsii Stratehii derzhavnoi polityky shcho do narkotykyv na period do 2020 roku» (2019). № 56-r. Data onovlennia 06.02.2019. [Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine «On approval of the actionplan for 2019-2020 for the implementation of theStrategy of statedrug policyuntil 2020»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D1%80> (Last accessed: 07.05.2020). [In Ukrainian].
7. Balakirieva O. M., Pavlova D. M., Nhuien N-M.K., Levtsun O. H., Pyvovarova N. P., Sakovych O. T., Fliarkovska O.V. O.V. (2019). Kurinnia, vzhyvannia alkoholu ta narkotychnykh rehovyn sered pidlitkiv, yaki navchaiutsia: poshyrennia y tendentsii v Ukraini [Smoking, alcohol and druguse among adolescents studying: prevalence and trendsin Ukraine]. Kyiv. [In Ukrainian].
8. Nakaz «Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykhologichnu sluzhbu u systemi osvity Ukrainy» (2018). №509 Data onovlennia 22.05.2018. [Order «On approval of the Regulationson psychological servicesin education system of Ukraine»]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18> (Last accessed: 07.05.2020). [In Ukrainian].
9. Boltivets, S.I., Filonenko L.A. (2004). Sotsialno-pedahohichni prychny ty poshyrennia pyiatstva sered molodi. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota* [Socio-pedagogical causes of the spread of alcoholism among young people. *Practical Psychology and Socia lWork*], No10, 4 – 6. [In Ukrainian].

Sergii Boltivets

State Institute of Family and Youth Policy of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Olha Flyarkovska

Institute of education content modernization, Kyiv, Ukraine

FUNCTIONS OF EDUCATIONAL PSYCHOLOGIST IN PREVENTION ADDICTIONS OF MODERN YOUTH

Annotation. The article provides a socio-pedagogical analysis of the problem of adolescents' use of psychoactive substances, alcoholic beverages. Psychological and pedagogical measures aimed at preventing the use of psychoactive substances and alcoholic beverages among young people, which are recommended for use by teachers, are generalized.

Psychological and pedagogical principles of organizing the pedagogical process aimed at developing a healthy personality that can learn throughout life, think critically, set goals and achieve them, work in a team, communicate in a multicultural environment, develop skills of equal communication, assertive behavior, listen to others, make decisions, defend one's own opinion, develop the ability to resist the pressure of advertising, learn to recognize the advertising strategies of tobacco and alcohol companies and define the conditions for strengthening I mental health in educational institutions.

It is noted that the important priorities of the educational process in the New Ukrainian School are the formation of adolescents' practical skills of responsible behavior in relation to their lives and health, as well as the health and life of the environment and the creation of a safe environment in education.

It is emphasized that the update of the existing algorithm of professional preventive and developmental activities involves: revision of the methodology of work with participants in the educational process; changing emphasis and priorities from process to result using effective methods of educational psychologist and social pedagogue.

Generalized statistical and analytical data on the activities of educational and methodological centers (centers, offices, laboratories) of the psychological service in the education system indicate the provision of educational psychologists and social educators during the 2018-2019 academic years about 29, 5 million different types of psychological and socio-pedagogical assistance children, adolescents and young people in various fields.

Key words: *educational institution, adolescents, preventive measures, psychoactive substances, alcoholic beverages, formation of a culture of healthy lifestyle, parents, teachers, self-realization, responsible attitude to health.*

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-21-25
УДК: 159.9

І. С. ЛИТВИНЕНКО,
кандидат психологічних наук, доцент
Scopus ID: 55906442400
ORCID : 0000-0001-5838-069X
Email: lis28062561@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

А. І. ПШЕНИЦИНА,
студентка факультету педагогіки та психології
Email: pshenicyna93@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена проблемі розвитку емпатійних здібностей офіцерів ЗСУ. Висвітлені поняття особистість, лідерство і емпатійність, як комунікативно-організаційний компонент лідерських якостей. Офіцер сучасних ЗСУ має бути цілісною особистістю, здатною до постійного саморозвитку та самовдосконалення, з певним набором моральних якостей; його особистість має бути лідерською спрямована, що включає в себе навички вести за собою підлеглих, брати на себе відповідальність за них і мати достатній рівень емпатійних здібностей, що проявляються у співпереживанні, зацікавленості в покращенні морально-психологічного стану підпорядкованого особового складу і кожного підлеглого окремо. Проаналізовано рівень здатності до емпатії серед офіцерів підрозділу окремої військової частини і дано рекомендації щодо його підвищення.

Ключові слова: особистість, особистісна спрямованість, лідер, офіцер, емпатійність.

Вступ. Військова діяльність офіцера ЗСУ різноманітна і багатофункціональна, вона характеризується умовами, що максимально наближені до бойової обстановки, проте, досконале оволодіння професійними навичками та добрі фізичні можливості, без певного набору особистісних якостей, не можуть гарантувати її високі результати, тому що у центрі будь-якої професійної діяльності стоїть особистість. Окрім глибокого оволодіння професійними знаннями, офіцер ЗСУ має бути дисциплінованим, емоційно-стійким, ініціативним та самостійним: «Ентузіазм, хоробрість та активність у досягненні кінцевої мети, або виконанні повсякденних завдань – головні вимоги до офіцера. Він виконує завдання сумлінно точно та вчасно, попри всі перешкоди, труднощі негаразди, що виникають. Мужність бойового офіцера – це його сміливі рішення, спроможність взяти на себе відповідальність.» [7]. Тому в останні роки підсилювся інтерес психологів до вивчення особистості офіцера як «керівника», «наставника», «лідера», бо саме вона є значущим фактором в підвищенні морально-психологічного стану особового складу та створенні комфортного психологічного клімату в підпорядкованих підрозділах і значно впливає на боєздатність військових частин.

Початок військового конфлікту на сході України став каталізатором усіх уразливих місць ЗСУ, в тому числі і з точки зору психоло-

гічної підготовки до керування особовим складом, тема особистості і особистісної спрямованості офіцерів є важливою і актуальною. За С.Д. Максименком, «Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здібну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності та саморегуляції, і має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» [5, с. 31]. Психолог К. Платонов в структурі особистості першою підструктурою виокремив особистісну спрямованість, що визначається суспільним буттям людини (моральні якості, стосунки з іншими) [4]. Саме формування лідерської спрямованості особистості офіцерів є найважливішою задачею для психолого-педагогічної підготовки майбутніх офіцерів і вдосконалення лідерських якостей діючих офіцерів ЗСУ.

Поняття лідерства має складну і багатокомпонентну структуру. За даними багатьох досліджень іноземних і вітчизняних дослідників, офіцер повинен мати високий рівень компетентності у соціально-емоційній сфері групового життя. Для цього йому необхідно розвивати емоційний інтелект, комунікативні навички та здатність до співпереживання. Генеральний штаб ЗСУ характеризує лідерство (авторитетність) командира рівнем поваги до нього з боку усього особового складу і старших начальників, його здатністю ефективно впливати на підлеглих, для їх свідомого та добровільного

виконання визначених завдань [6]. Для досягнення бажаного рівня авторитету в військовому колективі важливе значення має здатність безпосереднього начальника до емпатії, як складової комунікативно-організаційного компоненту лідерських якостей офіцерів. Вченими доведено, що емпатія позитивно впливає на розвиток міжособистісних стосунків а також дозволяє надавати підтримку людині не тільки під час повсякденної діяльності, а і в екстремальних умовах, таких як бойові дії, військові навчання тощо.

«Кодекс честі офіцера» в свою чергу покладає на нього «особисту відповідальність за підлеглих, тому що їхнє життя довірив офіцерові Український народ. Командир гартує їх дух, моральні сили, веде за собою до досягнення перемоги. Справжній офіцер завжди поважає людську гідність і честь підлеглих. Він уміє підкорятися, не принижуючи себе, командувати, не принижуючи підлеглих» [7].

Виходячи з вищевказаного, офіцер сучасних ЗСУ має бути цілісною особистістю, здатною до постійного саморозвитку та самовдосконалення, з певним набором моральних якостей; його особистість має бути лідерські спрямована, що включає в себе навички вести за собою підлеглих, брати на себе відповідальність за них і мати достатній рівень емпатійних здібностей, що проявляються у співпереживанні, «здатності поставити себе на місце іншого», зацікавленості в покращенні морально-психологічного стану підпорядкованого особового складу і кожного підлеглого окремо.

Термін «емпатія» в психології був введений американським психологом Е. Тітченером в значенні «здатності відчувати (уявляти) себе в певних ситуаціях чи предметах». Це слово він «запозичив» з мистецької галузі, а саме калькував німецьке слово «Einfühlung», яке вперше було використане Т. Ліппсом в значенні «один із основних методів пізнання, розуміння мистецтва». Одне з перших визначень емпатії дав З. Фройд: «Ми враховуємо психічний стан пацієнта, ставимо себе в цей стан і намагаємося зрозуміти його, порівнюючи його зі своїм власним» [10].

В процесі вивчення емпатії науковцями не було прийняте одностайне визначення цього поняття. На основі тверджень Е. Тітченера та Т. Ліппса, В. Дільтей описав співпереживання, як творчий процес, який дозволяє особистості фантазувати та переживати різні життя. В. Шопенгауер вважав, що емпатія допомагає особистості перемогти свій егоїзм, для того, щоб зрозуміти іншого. На його думку, людина ототож-

нює себе з іншими, наповнюється їх переживаннями і намагається припинити страждання оточуючих, що наповнює її саму відчуттям задоволення та щастя.

Проте російський психолог В. Бойко вважає емпатію маніпулятивним механізмом, науковець зазначає, що емпатія може використовуватися людьми для впливу на партнера. Він стверджував, що істина емпатія може існувати тільки за умовами глибокої симпатії до іншої особи [1, с. 245]. Деякі науковці вважають емпатію емоційною здатністю реагувати на сигнали, що передають емоційний досвід іншого. Інші визначають, що емпатія – це поведінкова здібність, яка проявляється в альтруїстичній поведінці у відповідь на переживання чи проблеми іншого.

Наприклад, на думку Є. Ільїна, людина з високим рівнем здібності до емпатії набагато швидше здатна прийти на допомогу оточуючим, ніж людина, в якій ця здібність розвинута слабо. Тобто здібність до емпатії сприяє розвитку альтруїстичних проявів в поведінці особистості [3, с. 524].

Відомий фахівець із проблем емпатії М. Хофман стверджує, що емпатія зароджується в ранньому дитячому віці, коли моральні почуття ще відсутні. Він виокремлює два елементи емпатії, такі як розуміння стану іншої людини і його прийняття [9, с. 132]. Проте в своїх дослідженнях український психолог Л. Журавльова наполягає на тому, що розвиток емпатійних здібностей особистості – процес складний і непостійний, який може припинитися у будь-який момент. Науковець зазначає, що цей процес залежить від багатьох факторів: соціальних, вікових, індивідуально-психологічних, статевих відмінностей і багатьох інших чинників. [2].

Тож, проаналізувавши спроби зарубіжних і вітчизняних науковців різних історичних періодів дати визначення емпатії, ми прийшли до висновків, що емпатія – дуже складний і багатогранний феномен, що поєднує в собі здатність людини розуміти та приймати почуття іншого і намагання «полегшити долю оточуючих». Здатність до емпатії проявляється в ранньому дитинстві, проте її розвиток зумовлено багатьма факторами, зокрема залежить від індивідуально-психологічних чинників, оточення, вікових факторів та статевих відмінностей. Саме тому цей процес може припинитися у будь-який момент.

Стосовно проблеми розвитку емпатійних здібностей серед офіцерів Збройних сил України, можна говорити, що ця тема несправедливо недооцінена. Це обумовлено специфікою

військово-професійної діяльності, яка чітко регламентована статутними взаємовідносинами. «Життя за статутом» передбачає обов'язкове виконання всіх його вимог, і не передбачує ніяких рекомендацій стосовно налагодження міжособистісних відносин в військовому колективі. Проте, як показав досвід останніх років, Збройні сили України потребували в умовах негайного нарощення мобілізаційного ресурсу, що зумовило призов до лав українського війська осіб, з різними мотиваційними чинниками, різними ступенями життєвого досвіду, різними віковими групами. Це ускладнило безпосереднім начальникам і командирам налагодження дисципліни та міжособистісних взаємин в колективі: вони стикнулися з непокорю, ігноруванням армійської ієрархії, окремими проявами неповаги до дисциплінарних норм, слабкою мотивацією до служби. Для врегулювання цієї проблеми статутних норм виявилось замало. Виникла гостра необхідність в вивченні та формуванні лідерських якостей (в тому числі і емпатійності, як складової їх комунікативно-організаційного компоненту) у офіцерів ЗСУ, тому що військова служба покладає на офіцера-безпосереднього командира велику відповідальність за життя його підлеглих, де психологічний аспект має вагоме значення.

Нами було досліджено рівень емпатійних здібностей офіцерів одного з підрозділів, що мають в підпорядкуванні особовий склад за методикою В. Бойко «Діагностика рівня емпатійних здібностей». Ця методика визначає рівень емпатії особистості та відображає емпатійні канали, що сприяють її розвитку: «раціональний», «емоціональний», «інтуїтивний», «проникаюча здатність», «ідентифікація» та установки.

Всього було протестовано 20 осіб, серед них 18 чоловіків і 2 жінки. Результати опитування показали, що осіб з високим рівнем емпатійних здібностей немає. Високий рівень емпатії негативно впливає на особистість командира-начальника і заважає його військово-професійній діяльності. Особам з високим рівнем емпатії дуже важко давати негативну оцінку результатам роботи підлеглих, до того ж через свою високу емпатійність вони дуже часто враховують специфіку «конкретної ситуації до конкретних людей» і роблять багато виключень із правил, що є неприпустимим у військовому колективі. Оптимальним рівнем емпатійності для військового керівника є середній. Середній рівень емпатії мають 15 респондентів, що становить 75% від кількості опитуваних осіб. Цікаво, що у 9 офіцерів (в тому числі і 2 жінок) з середнім рівнем емпатійності провідни-

ми особливостями є розвинуті «інтуїтивний» канал, а також проникаюча здібність до емпатії. Це свідчить про здібність респондента бачити поведінку партнера, діючи в умовах дефіциту вихідної інформації про них, та спираючись на досвід, що знаходиться в підсвідомості, а також про можливість створювати атмосферу відкритості, довіри, душевності [8]. У 4 офіцерів з середнім рівнем емпатійності провідним каналом є «раціональний», який характеризує направленість уваги, сприйняття та мислення емпатуючого на сутність іншої людини – на його стан, проблеми, поведінку [8]. У 2 офіцерів провідною рисою емпатійності є здатність до ідентифікації – вміння зрозуміти іншого на основі співпереживання, постановки себе на місце партнера. В її основі лежить легкість, рухливість і гнучкість емоцій, здатність до наслідування [8].

Занижений рівень емпатійності мають 3 респонденти (15 %), а низький – 2 особи (10%). Вони проявляється в тому, що людина відчуває труднощі у спілкуванні, не вміє співпереживати, емоційно відгукуватися на почуття та не розуміє вчинків, які були скоєні під впливом душевних поривів [8]. Показники по всіх шкалах суттєво занижені, особливо виділяється шкала «установки», що свідчить про те, що людина намагається уникати соціальних контактів, вважає неприпустимим проявляти зацікавленість до іншої особистості та переконана себе спокійно реагувати на проблеми оточуючих. Такі установки суттєво зменшують діапазон емпатичного сприйняття [8].

Рівень емпатійності офіцерів

Виходячи із вищесказаного ми можемо зробити висновок, що значний відсоток офіцерів (25 %) мають занижений і низький рівень здатності до емпатії. Це може негативно впливати на їх побудову міжособистісних стосунків у ввіреному їм відділенні, а також на МПС підлеглих та, як наслідок, на їх боєздатність. Проте, науковцями доведено, що емпатійні здібності можна і важливо розвивати, тому доцільно провес-

ти корекційну роботу на розвиток цього важливого комунікативно-організаційного компоненту лідерських якостей з офіцерами, що отримали незадовільні результати даного тестування. Ми рекомендуємо розробити та провести тренінгову програму, учасниками якої будуть усі особи офіцерського складу, що мають у підпорядкуванні особовий склад. Залучення офіцерів з середнім рівнем емпатійності у цю діяльність є доцільним, тому що на початку тренінгу можуть виникнути труднощі з виконанням певних завдань у осіб з низьким рівнем емпатійності. Активність та зацікавленість перших буде слугувати прикладом для наслідування у покращенні своїх емпатійних здібностей. Тренінгова програма має містити інформаційні та практичні компоненти. На початку тренінгу важливо зазначити, що емпатійність є важливим компонентом в особистості лідера, необхідно розглянути її в рамках військово-професійної діяльності, визначити її позитивні та негативні риси, та обговорити доцільність цього прояву у побудові взаємовідносин із підлеглими. Що стосується практичного компоненту тренінгу, то тут важливо підібрати вправи, які сприяють розвитку різних каналів емоційності: «раціонального», «емоціонального», «інтуїтивного», «проникаючих здібностей», здібностей до ідентифікації та подолання установок, що заважають емпатії.

Далі ми наведемо приклади вправ для розвитку кожного каналу емпатії.

Для розвитку «раціонального каналу» ми пропонуємо вправу «Розуміння історії». Суть вправи полягає у тому, що під час ведення діалогу один з учасників попросить іншого подумати про когось, з ким він боїться спілкуватися через якусь причину. Далі перший учасник попросить назвати цю причину і спробувати зрозуміти, чому ця людина так себе поводить. Завершенням вправи буде аналіз які почуття ця людина викликає тепер, і як розуміння історії людини впливає на наші відчуття.

Розвитку «емоційного каналу» може сприяти «Емоційне слухання», суттю якого є діалог, де один розповідає те, що є для нього найваж-

ливішим в житті, а завданням другого є, відкинувши свої думки та переконання, вислухати та одним реченням описати сказане. Потім учасники міняються ролями і аналізують свої почуття у ролі слухача та оповідача.

«Інтуїтивний канал» розвивати складно, проте можливо. Для цього пропонуємо вправу «Розпізнавання емоцій та думок». Ця вправа виконується усією групою у колі. Перший учасник, розповідає про якусь свою дію, а наступний намагається вгадати з якою емоцією він це робить і так по колу.

Проникаючі здібності та ідентифікацію допоможуть розвинути будь-які рольові ігри, а подолати установки, які заважають розвитку емпатійності – розповіді з власного досвіду про те, як співчуття або просто участь інших допомагає при подоланні труднощів.

Особливість проведення таких тренінгів – невимущена атмосфера, де всі учасники знаходяться на рівних засадах, не звертаючи увагу на звання та займану посаду. Місце проведення такого тренінгу – зона рівності та взаємоповаги, саме при таких умовах можливе досягнення його мети.

Висновки. Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що найважливіша здатність особистості – її саморозвиток. В сучасних реаліях, в яких опинилися Збройні Сили України, формування лідерської спрямованості у офіцерів – є одною з важливих задач. Емпатійність – є одним з важливих комунікативно-організаційних компонентів лідерства. У офіцера керівника має бути сформований середній рівень емпатійних здібностей, що дозволяє створити максимально комфортний психологічний клімат у підпорядкованому відділенні, не порушуючи військової дисципліни. Проаналізувавши рівень емпатійності на прикладі одного з військових підрозділів, ми побачили, що не у всіх офіцерів він сформований достатньо, тому було запропоновано тренінгові вправи на його покращення. Також ми наголосили на важливості обізнаності учасників тренінгу стосовно емпатії, а також її розвитку з точки зору її різних компонентів. Для прикладу було запропоновано ряд вправ на розвиток кожного з них.

Література:

1. Бойко В. В. Енергія емоцій в спілкуванні: погляд на себе та інших. Москва: Інформаційно-видавничий дім «Філін», 1996. – 472 с.
2. Журавльова Л. П. Методологічні засади дослідження емпатії людини: Вісник Прикарпатського університету. Філософські та психологічні науки. Спец. Випуск, 2008. С. 152–155.
3. Ільїн Є. П. Емоція і почуття. Санкт-Петербург: «Пітер», 2007. 752 с.
4. Максименко С. Д. Загальна психологія. Київ: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
5. Максименко С. Д. Психологія особистості. Київ: ТОВ «КММ», 2017. 296 с.
6. Наказ Генерального Штабу ЗСУ від 05.07.2018 №249 «Про затвердження Інструкції з оцінювання рівню авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України».

7. Наказ Міністерства оборони України від 31.12.1999 року № 412 «Про Кодекс честі офіцера Збройних Сил України».
8. Райгородський Д. Я. Практична психодіагностика. Методики і тести. Самара: Видавничий Дім «БАХ-РАХ», 1998. 672 с.
9. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
10. Фройд З. Дотепність і її відношення до підсвідомого. Санкт-Петербург: «Азбука-классика», 2007. 288 с.

References:

1. Boiko, V. (1996). The energy of emotions in communication and look at yourself and others. Moscow.
2. Zhuravlov, L. (2008). Methodological bases of research of human empathy. Bulletin of the Precarpathian University. Philosophical and psychological sciences. Special issue. 152-155.
3. Ilin, E. (2007). Emotion and feelings. St. Petersburg.
4. Maksimenko, S. (2007). General Psychology. Kyiv.
5. Maksymenko, S. (2017) Psychology of personality. Kyiv.
6. Order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine no 249 of July 05, 2018 "On approval of the Instruction on assessing the level of authority and leadership of commanders in the Armed Forces of Ukraine".
7. Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated no 412 of December 31, 1999 "On the Code of Honor of an Officer of the Armed Forces of Ukraine".
8. Raigorodsky, D. (1998). Practical psychodiagnostics. Techniques and tests. Samara.
9. Toftul, M. (2014). Modern dictionary of ethics. Zhytomyr.
10. Freud, Z. (2007). Wit and its relationship to the subconscious. St. Petersburg.

Irina Litvinenko

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Anastasiya Pshenicina

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF EMPATHY CAPABILITIES IN OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Abstract. *The article is devoted to the problem of development of empathic abilities of officers of the Armed Forces. An officer of the modern Armed Forces must be a holistic personality, capable of constant self-development and self-improvement, with a certain set of moral qualities; his personality should be leadership-oriented, which includes the skills to lead subordinates, take responsibility for them and have a sufficient level of empathic abilities, manifested in empathy, interest in improving the moral and psychological condition of subordinate personnel and each subordinate individually. The concepts of personality, leadership and empathy as a communicative and organizational component of leadership qualities are covered. The level of empathy ability among the officers of a unit of a separate military unit is analyzed and recommendations for its increase are given.*

Regarding the problem of developing empathic abilities among officers of the Armed Forces of Ukraine, we can say that this topic is unfairly underestimated. This is due to the specifics of military-professional activities, which are clearly regulated by the statutory relationship. "Living by statute" implies the mandatory fulfillment of all its requirements, and does not provide any recommendations for the establishment of interpersonal relations in the military. However, as the experience of recent years has shown, the Armed Forces of Ukraine needed an immediate increase in mobilization resources, which led to conscription of Ukrainian troops, with different motivational factors, different levels of life experience, different age groups.

Empathy is one of the important communicative and organizational components of leadership. The chief officer must have an average level of empathic abilities, which allows you to create the most comfortable psychological climate in the subordinate department, without violating military discipline. Analyzing the level of empathy on the example of one of the military units, we saw that not all officers have formed it enough, so it was suggested training exercises to improve it. We also stressed the importance of awareness of the participants about empathy, as well as its development in terms of its various components.

Key words: *personality, personal orientation, leader, officer, empathy.*

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-26-32
УДК:159.923.

І. С. ЛИТВИНЕНКО,
кандидат психологічних наук, доцент
Scopus ID: 55906442400
ORCID : 0000-0001-5838-069X
Email: lis28062561@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

О. В. ТРИБУХІНА,
студентка факультету педагогіки та психології
Email: olgatribyhina@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ДО ФЕНОМЕНУ «СМЕРТЬ»

Анотація. У статті розглядається питання ставлення студентів- психологів до соціального феномена «смерть». Проаналізовані погляди видатних особистостей на це явище, наголошено, що ця подія має суто індивідуальний вплив на картину світу, життя будь-якої людини. Підкреслено значимість виявлення до смерті, як неминучої події в житті, майбутніх психологів. що впливає на виконання професійних обов'язків – надання психологічної допомоги людям, які втратили близьку людину. Представлені результати психодіагностики за двома методиками, результати індивідуальної бесіди із студентами, які демонструють ставлення до соціального феномену «смерть».

Ключові слова: ставлення, феномен, смерть, життя, студенти-психологи, психотравма, втрата, страх смерті, психологічна допомога, клієнт.

Вступ. Актуальність теми полягає у тому, що психолог, у своїй професійній діяльності, досить часто, стикається з таким видом роботи, як надання психологічної допомоги людям (різного віку), які пережили (-ють) таку психотравмуючу ситуацію, як втрата – смерть близької людини, внаслідок різних причин: хвороби (включаючи і реалії сьогодення – пандемію), віку, різного роду надзвичайних ситуацій, нещасних випадків, подій на Сході країни. На жаль, запитів, з боку населення, на цей вид психологічних послуг, досить великий. Ефективність професійної діяльності психолога, в цьому конкретному виді роботи, залежить не тільки від його знань, практичних умінь, компетентності, а й, мабуть в першу чергу, від його психологічної готовності до такого виду роботи, його ставлення до феномену «смерть».

На жаль, практика показує, що з-поміж практикуючих психологів, виокремлюється певна група, яка відмовляється працювати з клієнтами, які пережили смерть близьких і пропонують звернутися до іншого психолога або їхня психологічна допомога не є ефективною, однак при цьому вони добре володіють відповідною сумою знань, практичними вміннями щодо цієї проблеми.

У чому ж полягає причина такого становища?

Одна з відповідей така – для самого психолога тема смерті, навіть натяк на її обговорен-

ня, є психотравмуючою, сам термін «смерть» є надто стресовим.

З цього випливає явна неспівмірність між величезними запитами клієнтів на цей вид психологічної допомоги і психологічною готовністю самого психолога до цього виду роботи.

Варто зазначити, що в процесі навчання, звісно, студенти-психологи, вивчають, наприклад, такі навчальні дисципліни як «психологічне консультування» «психотерапія», в рамках яких, вони вивчають особливості роботи з цією категорією клієнтів. Однак, кидається в очі те, що в процесі вивчення цієї теми, виділяється немала група студентів-психологів, які невербально демонструють або артикулюють своє ставлення до обговорення теми смерті, наскільки вона для них є «пекучою», психотравмуючою.

Однак, саме цьому особистісному аспекту не приділяється належна увага під час навчання, що є «слабкою» ланкою в системі професійної підготовки психологів. Не важко здогадатися, чи зможе такий спеціаліст працювати з клієнтом, який переживає (-в) смерть рідної людини.

Із вищезазначеного викристалізовується важливе питання необхідності професійної та особистісної підготовки майбутніх психологів з цієї проблеми, а саме: усвідомлення смерті (особистісної в тому числі), як незворотнього процесу в життєвому циклі людини, кожного аспекта смерті, широке, всебічне її пізнання,

завдяки збільшення особистісної інформованості, розширення кругозору шляхом вивчення діаметрально протилежних поглядів видатних особистостей різних часів, народів, релігій на цей феномен, філософських поглядів та на основі отриманих знань, вибудовування свого власного погляду, адекватного ставлення до феномену «смерть», зняття або зменшення психологічного захисту, на кшталт, уникнення, заперечення, відреагування на страх смерті, обговорення цієї теми у відкритому, відвертому ключі, оскільки її замовчування, уникнення, табування є більш травмуючим для людини.

Ще Н. Васіліадіс наголошував, що трагедія, скорбота перед обличчям смерті посилюється, якщо людина не бажає визнати цю подію [4].

З огляду на сказане, ми можемо констатувати: в системі професійної підготовки психологів, залишається «слабкою» ланкою особистісна підготовка, психологічна готовність майбутніх психологів до такого виду роботи, як надання психологічної допомоги клієнтам, які пережили (-ють) смерть близької або рідної людини.

«Озвучена» проблема є нагальною, актуальною, має величезне прикладне значення є нагальною, актуальною, і її розв'язання дозволить забезпечити більш якісну підготовку психологів у наданні якісної психологічної допомоги тим, хто пережив кризу втрати – смерть близької, рідної людини, задовольнити попит на цей вид психологічних послуг.

Трохи відступимо, щоб ще раз наголосити на значущості особистісної підготовки майбутніх психологів, їхньої психологічної готовності до ефективної роботи з клієнтами, які втратили рідну людину, висвітлюючи закордонний досвід європейських країн. Так, в деяких країнах Європи, США, обов'язково, до навчальних планів, не тільки медичних факультетів, а й факультетів, які є «кузнею» підготовки психологів, включені окремі спеціальні курси з психології смерті, на яких детально розглядаються питання: проблема смерті, ставлення до неї, вмирання, подолання страху перед смертю тощо, на яких особлива увага приділяється саме особистісній підготовці. Існують навіть наукові журнали [20]. Цей журнал належить Міжнародному товариству досліджень соціального феномену «смерть». Ці журнали висвітлюють практичні психотерапевтичні розробки у роботі з людьми, які пережили втрати, ставлення до смерті, переживання термінальними пацієнтами наближення «фіналу» власного життя. Розроблені методики, які дозволяють ви-

вчати наприклад, «Профіль ставлення до смерті» [19].

Досліджуючи питання смерті, її значення, Д. Рогозін зазначає, що найбільшу увагу філософи, соціологи, психологи приділяють таким темам, як ставлення до смерті, страху перед нею [11]. На жаль, такий підхід у вітчизняній системі професійної підготовки майбутніх психологів майже відсутній або застосовується фрагментарно.

Отже, залишається відкритим питання особистісної підготовки, психологічної готовності психологів до роботи із зазначеною проблемою. Зрозуміло, що зазначена підготовка майбутніх психологів напряму залежить від якості надання психологічної допомоги людям, які пережили кризу втрати – смерть близької людини. Ці два аспекти тісно взаємопов'язані. Актуальність зазначеної проблеми зумовила вибір теми дослідження.

Мета статті: дослідження ставлення студентів-психологів до соціального феномену «смерть».

Для досягнення мети були поставлені **завдання:** здійснити теоретичний аналіз проблеми, її місце, значення в житті людини, суспільства, професійній підготовці студентів-психологів та дослідити особистісне ставлення до смерті самих майбутніх психологів, що впливатиме, певним чином, на такий вид їхньої роботи, як надання психологічної допомоги людям, які пережили смерть близької, рідної людини.

Для реалізації завдань були обрані методи дослідження: теоретичні – аналіз, синтез, узагальнення систематизація; емпіричні – спостереження, бесіда, анкетування.

Дискусія. Заявлена тема досить непроста і для багатьох є психотравмуючою. Знайдеться, мабуть, невелика група людей, які бажають відверто, детально, серйозно обговорювати тему смерті, тим більш власної. У суспільстві домінує персональне відчуження від смерті, людина звикає бачити смерть сторонніх людей і витиснювати, не думати про власну смерть, не дивлячись на те, що вона (смерть) – остання найважливіша подія для людини в цьому світі. Так, більшість людей уникають говорити на цю тему, розмірковувати про її наявність, неминучість в житті, тільки тому, щоб не псувати собі настрій, не посилювати власну тривогу, страх, адже власна смерть – це крах, кінець усього! Обговорення цієї теми викликає негативні емоції. В суспільстві культивується сильна, радісна особистість, а розмови, думки про смерть, часто розцінюються як слабкість, втеча від світу,

радості, понуреність, похмурий настрій, зазначає М. Хайдеггер.

Наголосимо, що на темі «смерть» стоїть печатка «табу», це так би мовити, психологічний захист цивілізації від такої надважливої психотравмуючої теми. Хоча варто зазначити, що ставлення до смерті суттєво змінилося в сучасному соціумі порівняно з минулим. На це вплинули і розвиток науки, війни, екокатастрофи, відверті сцени загибелі людей тощо. Все це, значною мірою, зняло завісу таємничості з цього явища.

Тема смерті в європейській культурі, за останні десятиліття, зазнала значного переосмислення. Ставлення до життя і до смерті тісно взаємозв'язані, тому таке переживання як смерть, має свої проєкції, саме тому доросла людина мусить чітко усвідомити своє власне ставлення до цього явища, ставлення до власної смертності, адже це є важливим фактором формування почуття дорослості, вже у підлітковому віці [5], що в свою чергу, допоможе певним чином, ставитися до такого феномену як «життя», вибудовувати свою власну точку зору на феномен «смерть», розуміти її як індивідуальний, невідворотний, останній, неминучий акт життя.

Вищезазначене особливо важливо для студентів-психологів, оскільки у своїй професійній діяльності, вони (на запит), надаватимуть психологічну допомогу людям різного віку, адже проблема смерті є всевіковою, з нею можна, «зустрітися» у будь-якому віці, соціальному статусі, які пережили психотравму, пов'язану із смертю близької, рідної людини.

Зрозуміло, що ефективність психологічної допомоги, певною мірою, залежатиме від його власного ставлення до феномену «смерть», наскільки він сам може відверто говорити на цю тему, без страху думати про власний фінал свого життєвого циклу, розуміння того, що ставлення до смерті – важлива частина ставлення до життя, один з показники духовного розвитку людини.

Отже, розглянемо погляди деяких видатних особистостей, їхнє ставлення до феномену «смерть», щоб співставити їх з власним ставленням, зробити певні висновки, змінити своє ставлення, бачення або навпаки, ствердитися у своїй позиції. Наведемо досить категоричні думки, діаметрально протилежні лише для того, щоб підкреслити значущість проблематики.

Почнемо з фундатора психоанізму З. Фрейда. За З. Фрейдом, людині притаманий інстинкт смерті. (Танатос), протилежний інстинкту життя (Еросу). Він наголошував, що метою життя є

смерть і саме надійніше, що подарувало нам життя – це смерть. Далі Фрейд зазначав, що устремління до життя урівноважено устремлінням до смерті. Страх смерті та потяг до неї – вроджені, інстинктивні форми людських переживань, і в цьому сенсі інстинкт до життя та інстинкт смерті абсолютно рівноцінні в емоційному відношенні [15].

Із історії ми знаємо, що античні мудреці вчили не тільки як правильно жити, але і як вмирати. Традиції античної філософії з раннього дитинства готували людину до її останнього часу і найвища мудрість розумілася, як постійна готовність до смерті. Психологічна готовність піти з життя вважалася показником мудрості, яка розвивається в процесі роздумів.

Цицерон наголошував, що кожна людина мусить, з молоді, привчатися без жаху, від якого холоде кров, дивитися на свій останній час, інакше не буде їй спокою. Діпак Чопра вважав, що людина мусить, обов'язково, зазирнути в очі власної смерті, щоб по-справжньому, з пристрасстю полюбити життя [16].

Зазираючи в очі власної смерті, стверджують мудреці, людина назавжди якісно змінюється як особистість. Сенека стверджував, що протягом усього життя потрібно вчитися ЖИТИ, але, що здивує вас ще більше, те що, протягом усього життя нам треба вчитися ПОМИРАТИ. У людині повинна бути постійна готовність до Життя і до Смерті. Мудрець Ошо писав, що Колесо Життя не зупинити: все народжується, все вмирає. Смерть – природне явище – вона повинна бути. Навіть народження нової ідеї, теорії супроводжується смертю старої [10].

Герхард Адлер зазначав, що вся природа стоїть на подвійному принципі росту і розпаду, однак «розпад не є синонімом деструкції – це трансформація в новий ріст [1].

Дуже гострим для людини є питання, чи надає смерть сенс життю, чи навпаки забирає його, смерть для людини зло чи благо?!

Так Жан-Поль Сартр стверджував: «Смерть – це те, що позбавляє життя будь-якого сенсу». Смерть розглядається як заперечення життя.

Протилежну думку висловлював Сан Лайт. Він був переконаний, що життя набуває сенсу тільки завдяки смерті [6]. Ошо наголошував, що смерть не суперечить життю, оскільки саме вона, знищує людський егоїзм, і більш того, вона є великою рушійною силою в житті людини [10]. Ассаджіолі Р., Маслоу А., Мей Р., Фромм Е., Левін С., Рейнуотер Дж. розглядали зіткнення, зустріч людини і смертю, як одну із значних

можливостей для особистісного росту. Ці представники екзистенціально-гуманістичного напрямку вважали: якою б не була ця зустріч, будь-які наслідки суттєво впливають на особистість, її світогляд, життєві цінності. Мудрець М. Монтень вчив: «Хто навчився помирати той перестав бути робом. Готовність помирати звільняє нас від усілякого підкорення та неволення» [9, с. 277]

Особливу увагу темі «смерть» надавав німецький філософ А. Шопенгауер. Він писав: «Смерть – воистину геній – натхненник». Ялом І., психотерапевт писав, що страх смерті переслідує людину, постійно нагадує про себе якимось «підземним гуркотінням», наче вулкан який дрімає. Це – темна, неспокійна присутність, яка тривожить яка зачалася на краю свідомості. Сучасний педагог, психолог Стариков І. М., у своїх ліричних мініатюрах висловлює своє ставлення до смерті, а саме сприймає смерть як благо. В мініатюрі «Вдячність» він пише: «Спасибі, Господи, за даровані нам блага: Жінку, Музику і Смерть» [14, с.542].

Дж. Рейноутер пише, що саме смерть змушує людину шукати сенс життя і що людина повинна бути вдячна тому, що існує смерть [12].

Майстер психології Рубінштейн С. Л. писав, що наявність смерті перетворює життя в дещо серйозне, відповідальне [13].

У Старікова І. М. в маленькому оповіданні – роздумі «Тільки риска» стоїть важливе запитання: невже заради ризику між датою народження і датою смерті варто жити, шукати сенс життя?! У кожного мабуть своя відповідь. Сучасний український психолог Максименко С. Д., розмірковуючи над плінністю людського життя, його сенсом, пише: «Ми часто говоримо про драматизм долі, про драматизм самої особистості, тому що завжди думаємо про скінченність існування й про здійсненність [7].

І далі, розмірковуючи над людським існуванням Максименко пише: «Життя є кінцевим, як це не прикро переживати, визнавати (я хотів би ще мати маєтки, автомобілі, садиби, я хотів би, щоб весь світ був моїм!) але.... Я, шановний мій добродію, маю йти...»

Герой відомий кінострічки «Троя», Ахіл, розмірковуючи над сенсом людського життя говорив: «Боги нам заздять, бо ми-люди смертні. Будь-яка мить нашого життя може бути останньою. Життя якраз краще коли воно має кінець!». Так, учені Ар'єс Ф., Шоню П. та інші дослідники феномену «смерть» зазначили, що ставлення до смерті є певним індикатором характеру цивілізації, індикатором ставлення до

життя як конкретної людини так і суспільства у цілому [5].

Мудрець М. Монтень говорив, що людське буття, яким ми насолоджуємося, однією половиною належить життю, іншою – смерті, оскільки «у день народження ви тією самою мірою починаєте жити як і вмирати» [9].

Як бачимо, в дії закон Гегеля «заперечення заперечень», який розглядає напрямок розвитку у дії, так у народженні вже закладений кінець.

Еклезіаст стверджував, що з народження людина вже прямісінько йде до своєї смерті. Він сприймав життя як «усе суєта та втома духу».

Марк Аврелій вважав, що життя – боротьба і подорож на чужині [2].

Варто зазначити, що смерть як феномен людського існування має яскраву особливість – у жодної людини немає життєвого особистісного досвіду смерті.

Вона сприймає, пізнає її, виключно, через особистісний, загальнолюдський досвід. Сама по собі проблематика смерті є багатоплановою, багаторівневою, має свої особливості переживання у кожному віковому періоді. Як бачимо, існують різнобічні погляди, протилежні, дискусійні позиції і враховуючи їх, кожен мусить вибудувати своє власне ставлення до цього соціального феномену – смерті. Це дуже складна внутрішня робота, оскільки вона зачіпає глибокі внутрішні переживання – екзистенційна тривога, думка про сенс свого життя, усвідомлення скінченності власного життя, наскільки я здійснився в житті. Такі переживання мають досить сильний, для людини, психотерапевтичний ефект (Кьєркегор С., Сартр Ж.-П., Камю А.). Так, у роботах практикуючого психотерапевта І. Ялома тема смерті, ставлення людини до неї є однією з центральних [17], [18].

Дослідники соціального феномена «смерть» виділяють в її проблематиці (ставлення до смерті) декілька напрямів: вікові аспекти ставлення до смерті, ставлення до смерті в ситуаціях пов'язаних з психотравмою, екстремальною ситуацією, хворобою, особливі групи людей (термінальний період – термінальні хворі, порушення інтелектуального розвитку, страждання від втрат). Привертають увагу слова М. Макухи, щодо ставлення до смерті за оптимістичною, песимістичною позицією: відсутність бачення позитивної перспективи у смерті спричиняє, можна сказати, певну світоглядну неприкаяність, що негативно впливає на психологічне здоров'я в цілому. І навпаки, сприйняття смерті як необхідної сторони буття, відкритість для контакту зі смертю, має позитивний

зв'язок із психологічним здоров'ям, оскільки, можна припустити, сприяє кращій світоглядній «вкоріненості», тобто кращої осмисленості свого місця у світі [8].

Тема смерті, ставлення до неї важка і складна. Кожна людина здійснює величезну внутрішню роботу, щоб навчатися, приймати її, навчитися жити без страху перед нею. Окреслена проблема має важливе значення в системі професійної підготовки студентів-психологів (особистісний аспект).

Матеріали та методи. З метою з'ясування ставлення студентів-психологів до феномену «смерть» використано на такі теоретичні методи: теоретичний аналіз, узагальнення наукової навчально-методичної літератури; емпіричні методи – анкетування, індивідуальна бесіда, тест З. Фрейда ставлення до життя, до смерті; методика Кулагіної І. Ю., Сенкевич Л. В., «Ставлення до смерті» Дослідження проводилось із студентами-психологами другого курсу.

Вибірка досліджуваних: 20 осіб

Результати. Представимо результати індивідуальної бесіди «Моє ставлення до смерті». Так, з 20 студентів-психологів відмовились говорити на цю тему 10 респондентів (50%), аргументуючи, що ця розмова надто для них є психотравмуючою. Вони взагалі не бажають навіть думати про це.

6 респондентів (6 %), в ході індивідуальної бесіди дуже стримано, коротко говорили про ставлення до смерті, вони помітно нервували і висловили бажання припинити розмову, оскільки це негативно впливає на настрій.

Лише (4 %) студентів, змогли, більш-менш, спокійно висловити своє ставлення і вести розмову на цю «пекучу» тему. Представимо результати у вигляді діаграми (рис. 1.).

Загальним у відповідях було – страх, який навіть паралізує, якщо подумати про смерть. Спостерігачі за невербальною мовою респондентів, було видно, що майже на всіх, навіть на тих, хто міг, більш-менш вільно розповісти про своє ставлення до соціального феномену – смерть, розмова на цю тему справила гнітучий вплив.

Рисунок 1. Ставлення до феномену «смерть»

Представимо результати за методикою «Ставлення до смерті» Кулагіної, Сенкевич. З 20 % респондентів, виявили страх, песимістичне ставлення до смерті 15 осіб %, уникають навіть думати про неї 16 осіб %

Висновки. Таким чином, ми можемо констатувати, що під час дослідження проблеми, нами було виявлено, що студенти-психологи мають негативний емоційний стан у ставленні до соціального феномену «смерть», що передбачає системну індивідуальну роботу з кожним студентом у подоланні вищезазначеного та прийняття цього явища в житті людини, формуванню найбільш адекватного, благоприятного, для особистості, ставлення до смерті, до її неминучості.

Література:

1. Адлер Г. Лекции по аналитической психологии. Київ: Ваклер, 1996. 282с;
2. Аврелий М. Наедине с собой. Київ: РИЦ «Реал». 1993. 147с.
3. Арьес Ф. Человек пред лицом смерти. М.: Прогресс, 1992. 120с.
4. Василиадис Н. Таинство смерти. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1998. 120с.
5. Гаврилова Т. А., Швеца Ф. А. Осознание собственной смертности как фактор становления подросткового чувства взрослости. Вопросы психологии. 2010. №4. С.37–44;
6. Лайт. С. Искусство жизни. Санкт Петербург. 2007. 191с.
7. Максименко С. Д. Психология личности. Київ: Видавництво ТОВ «КММ», 2007. 296с.

8. Макуха М. Ставлення до смерті та міра невротизації особистості URL: <http://uma.pallata.Livejournal.com/6301.html>.
9. Монтень М. «Опыты» мудреца. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. 304с
10. Ошо. Смерть – величайший обман. Перев.с англ. Москва: ООО Издательский дом «София», 2006. 208с.
11. Рогозин Д. Как возможен осмысленный разговор о смерти. Социокультурные исследования. 2014. 1(103). С.8–31.
12. Рейнуотер Дж. Это в ваших силах. Как стать собственным психотерапевтом. //Пер. с англ. Л. А. Бабук. Львов: «Люксспринт», 2005. 224с.
13. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание: Человек и мир. Санкт Петербург: Питер, 2003. 120с.
14. Стариков И. М. В ожидании клева. Николаев: Изд-во «Илион», 2007. 552с.
15. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Харків, 2012, 480с.
16. Чопра Дипак. Семь Духовных Законов Успеха: как воплотить мечты в реальность / Перев. с англ. Москва:ООО, Издательство «София», 2009. 160с.
17. Ялом И. Взглядываясь в солнце. Жизнь без страха смерти. Москва: ЭКСМО, 2008. 352с.
18. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва: Независимая фирма «Класс», 1999. 685с.
19. DAP Death attitude profile.Wong. P.T.P., Pokes, G.T., Gesser.G (1994). Death attitude profile-revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. In R.A. Neimeyer (Ed.) Death anxiety handbook (P.121-148). Washington DC: Taylor Francis
20. «Journal of Death and Dying» (Журнал смерті і помирання) <http://www.baywood.com./journals/>, «Journal of Near-Death Studies» (Журнал досліджень, пов'язаних зі смертю). <http://www.baywood.com./journals/>
<http://www.iands.org/>

References:

1. Adler.G. (1996) Lectures on analytical psychology. Kyiv: Vakler.
2. Aurelius M. (1993) Alone with himself. Kyiv: Ltd RIC "Real".
3. Aries F. (1992) Man in the face of death. Moscow.: Progress.
4. Vasiliadis N. (1998) The Sacrament of Death. Holy Trinity Sergius Lavra.
5. Gavrilova T.A., Shvets F.A. Awareness of one's own mortality as a factor in the formation of adolescent feelings of adulthood. *Questions of psychology*. 2010. №4. 37-44.
6. Light.S. (2007) The art of living. St. Petersburg.
7. Maksymenko S.D. (2007) Psychology of personality. Kyiv: KMM Publishing House.
8. Makukha M. Attitude to death and the degree of neuroticism of personality. URL: <http://uma.pallata.Livejournal.com/6301.html>.
9. Montaigne M. (2010) «Experiences» of the sage. Moscow: CJSC «OLMA Media Group».
10. Osho. (2006) Death is the greatest deception. Translated from English. Moscow.: LLC Publishing House «Sofia».
11. Rogozin D. How a meaningful conversation about death is possible. *Sociocultural research*. 2014. 1 (103) . 8-31.
12. Rainwater J. (2005) This is in your power. How to become your own psychotherapist. Per. with English LA Babuk. Lvov: «Luxsprint».
13. Rubinstein S.L. Being and consciousness: Man and the world. St. Petersburg : Peter, 2003. 120p.
14. Starikov I.M. (2007). In anticipation of a bite. Nikolaev: Ilion Publishing House.
15. Freud Z. (2012). Introduction to psychoanalysis / Z. Freud. Kharkiv.
16. Chopra Deepak. (2009). The Seven Spiritual Laws of Success: How to Make Dreams Come True / Translated. c англ. Moscow: ООО «Sofia».
17. Yalom I. (2008) Staring at the Sun.Life without fear of death. Moscow: EXMO.
18. Yalom I. (1999) Existential psychotherapy. М.: Independent firm «Class».
19. DAR Death attitude profile P. Wong, J. Recker, J. Hesser (1994). Death attitude profile-revised: A multidimensional measure of attitudes toward death. In R.A. Neimeyer (Ed.) Death anxiety handbook (P.121-148). Washington DC: Taylor Francis.
20. «Journal of Death and Dying» URL: <http://www.baywood.com./journals/>, «Journal of Near-Death Studies».

Irina Litvinenko

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Olga Tribuhina

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

THE ATTITUDE OF STUDENTS OF PPSYCHOLOGY TO THE PHENOMENON OF "DETH"

Abstract. Attitude of students-psychologists to the phenomenon of «death».The article discusses the attitude of students- psychologists to social phenomenon «death». The views of prominent personalities on this phenomenon are analyzed, it is emphasized that this event has a purely individual impact on the picture of the world, the life of any person.

The importance of the attitude to death as an inevitable event in the training of future psychologists is emphasized. The effectiveness of the psychologist, in this particular type of work – psychological assistance to those who have experienced the loss-death of a loved one, depends not only on his knowledge, practical skills, competence, but also, perhaps primarily on his psychological readiness for this type of work, his attitude to the phenomenon of «death». Unfortunately, practice shows that among practicing psychologists, there is a group that refuses to work with clients who have survived the death of loved ones and offer to see another psychologist or their psychological help is not effective, but they are well versed in the appropriate amount of knowledge, practical skills on this issue.

The reason is the topic of «death» for the psychologist itself, which is traumatic, and the term itself is too stressful. From this follows a clear mismatch between the huge demands of clients for this type of psychological care and the psychological readiness of the psychologist for this type of work. This problem is urgent, relevant, has great practical significance, its solution will provide better training of psychologists in providing quality psychological assistance to those who have experienced a crisis of loss – the death of a loved one, to meet the demand for this type of psychological services. It is this problem has become in our field of vision and led to the choice of research topic. We set a goal to investigate the attitude of student psychologists to the social phenomenon of «death» (personal aspect). In the course of the study we conducted: psychodiagnostic techniques that showed a negative attitude towards death and fear of it. Which involves systematic, individual work and the formation of the most favorable for the individual attitude to the rubbish to its inevitability.

Key words: attitude, phenomenon, death, life, students-psychologists, psychotrauma, loss, fear of death, psychological help, client.

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-33-37
УДК: 159.9

І. С. ЛИТВИНЕНКО,
кандидат психологічних наук, доцент
Scopus ID: 55906442400
ORCID : 0000-0001-5838-069X
Email: lis28062561@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

Ю. В. ЦЕПЛО,
студентка факультету педагогіки та психології
Email: juliaceplo1998@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, Миколаїв, Україна

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА МОЛОДШИМ ШКОЛЯРАМ, ЯКІ Є ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ЗІ СХОДУ УКРАЇНИ

Анотація. У статті розглядається вплив військових дій на Сході країни на тенденції роботи майбутніх спеціалістів у галузі психології з молодшими школярами. Ця проблема є доволі актуальною на сьогоднішній день, оскільки велика кількість батьків з дітьми вимушено покинули східні регіони держави. Однак, зараз існують напрямки роботи, які наразі опановуються психологами. Також, у статті представлені напрямки покращення професійних навичок з огляду на геополітичну ситуацію в межах країни. Пропонується шлях методу роботи з дитьми, що були переміщені зі сходу України.

Не секрет, що українське суспільство переживає кризовий період, який пов'язаний з багатьма чинниками. Один із найважливіших чинників є збройний конфлікт, що відбувається на сході нашої держави. Гірко стає від того, що це дійство розділило не тільки суспільство та політиків, а ще й сім'ї. Маючи статистику від ООН – можна сказати, що зараз налічують близько 1,198 млн переселенців зі східного регіону країни. З них близько 253 тисяч дітей, а скільки ще залишилось там? Скільки дітей не мають можливості побачити своїх рідних, погратися з однолітками або навіть ходити до школи? А скільки з них знають, що таке війна? З впевненістю можна казати лише те, що у них минає жахливе дитинство, оскільки гібридна війна не залишила їм жодних шансів на щасливі роки у безпеці та спокої. На сході з початку 2014 року загинуло близько 250 дітей. Не слід забувати, що райони Донецької та Луганської областей є однією з найбільш завантажених за кількістю вибухових предметів та мін у світі. У дітей, які залишились там, а їх понад 220 тисяч – відсутня можливість навіть спокійно грати на дитячих майданчиках, адже ті заміновані. Це тільки за даними ООН. Ми можемо лише орієнтуватися на ці цифри, а не стверджувати з впевненістю.

Крім цих даних, під час проведення АТО та ООС правозахисниками було зафіксовано не менше ніж півтора десятки випадків, коли військові об'єкти і об'єкти збройних груп розміщувалися в межах 500 метрів від дитячих садків та шкіл, або прямо на їх території. Такі обставини не є психологічно сприятливими для дітей, тому ми задаємося питанням, як сучасний практичний психолог може позитивно вплинути та допомогти їм досягти нормальної життєдіяльності.

Ключові слова: психотравма, дитинство, психологічна допомога, тривожність, майбутні спеціалісти.

Вступ. Вже майже 7 років тривають збройні дії на території Донецької та Луганської областей, що в свою чергу призводить до психосоціальних навантажень усіх учасників цих подій. Як вже було зазначено раніше, велика кількість людей була вимушена виїхати з цих територій, однак за різними даними ми бачимо різні цифри. Чого тільки варта наступна статистика. Три роки тому кількість внутрішньо переміщених дітей складала близько 250 тисяч, зараз їх 179 тисяч. Представники Верховної Ради України звітують, що таке зниження кількості дітей обумовлено тим, що частина їх досягла повноліття, а частина повертається в зону проведення бойових дій [2, с.31]. Ті, які повертаються, змушені це робити, оскільки їх батьки не змогли соціалізуватися або знайти роботу в

регіонах, що не охоплені війною. Підтвердженням цих слів є моніторинг навчальних закладів в Луганський та Донецькій областях.

Також слід зазначити, що однією з причин повернення родини в те, небезпечне середовище є на їх думку недостатня підтримка від держави на підконтрольній Україні території. Тобто дитина стає заручником такого вибору, і змушена зростати і формувати своє Я під впливом лише негативних емоцій, адже позитивні моменти знайти дуже важко. Вирішеннями їх питань, більшою мірою, займаються волонтери, громадські і гуманітарні організації.

Слід згадати й про постанову кабінету міністрів №268 яка була прийнята ще в 2017 році. Згідно цієї постанови дитина, яка покинула східні регіони має право отримати статус

постраждалої в результаті бойових дій. Така можливість стала реальною на шостий рік збройного конфлікту. Зараз отримати такий статус значно простіше, ніж на першому році після впровадження, оскільки тоді, механізм роботи був недосконалим. Наразі, такий статус отримало лише 9 дітей. Обумовлено це більшою мірою тим, що бюрократичний механізм займає багато часу, а статус не надає жодних пільг, поки що. Чинovníки пояснюють: «Сьогодні отримаєте статус, а завтра – допомогу і пільги».

Зовсім інше питання – процес адаптації. Адже кожному з цих дітей або навіть дорослих притаманна криза довіри. У переміщених громадян вона впливає на сприйняття нових умов проживання та спілкування, на їх здатність прийняття допомоги, особливо психологічну й соціальну.

Матеріали. Адаптація людей зі сходу значною мірою залежить від готовності громадян прийняти таких осіб. Якщо для дорослих цей процес відбувається під час працевлаштування та подальшої роботи, то у школярів він проходить переважено серед своїх однолітків у школах. Процес адаптації дуже важливий, оскільки під час його перебігу громадяни, що вимушено покинули свої домівки повинні стати новими членами локальної громади, а не просто тимчасовими мешканцями. Існує й ряд проблем, що часто впливають на їх адаптацію. Можна виділити недосконалість фінансування програм підтримки переміщених осіб. Житлові питання доволі часто слугують збудником соціальної напруги між місцевим населенням та громадянами східних регіонів. Ігнорувати цю напругу є доволі помилковим рішенням. Вона живиться обмеженістю ресурсів, які потрібно розділити з переміщеними особами. Серед проблем нових мешканців регіонів виділяються наступні: відчуття незахищеності, стан жертви, ідентифікація з ворогами, пошук та злість на «зовнішнього ворога», сором, низька самооцінка, відсутня можливість прогнозувати майбутнє, психосоматичні розлади, функціональні симптоми, зловживання психоактивними речовинами в тому числі й посттравматичний розлад [3, с.24].

Велика кількість дітей виїжджає з окупованих територій або місць проведення збройного конфлікту, робить це без оформлених матеріальних доручень батьків, у супроводі тільки родичів або знайомих. Якщо ж дитина евакуйована окремо від батьків, окрім травми від збройного конфлікту, вона також отримує травму від розриву з близькими.

Із-за розривів у стосунках з батьками, опікунами, дідусями та бабусями у дитини можуть

спостерігатись негативні зміни в поведінці. А саме головне, при втраті об'єкта прив'язаності у дитини виникає порушення прив'язаності.

Діти молодших класів після такої травми починають більше боятися, соромитися і проявляти підвищену тривожність. Може виникнути повертаюча до попередніх стадій розвитку поведінка, що включає енурез, дитячий лепет, смоктання пальця та постійне бажання тримати біля себе іграшку. Окрім цього, в них може розвиватися втрата апетиту, головні болі, запаморочення і скарга на болі в шлунку. І проблеми з соціалізацією, такі як відмова відвідувати школу, агресивна поведінка та нездатність зосередитись [4, с.115].

Діти були свідками бойових дій, битв та смертей. Багато, у зв'язку з примусовим переїздом, змінили своє звичне середовище та життєву структуру. Реабілітація та допомога таким дітям повинна бути пріоритетним напрямом діяльності фахівців психологічної служби системи освіти.

Як тільки нова дитина-мігрант приходить до навчального закладу, фахівці повинні негайно залучатися до роботи, спостерігати за ним у процесі: як дитина приєдналася до колективу, як вона поводить себе в класі, чи впливає зміна місця на успішність, як поводить себе дитина в позакласний час, як складаються стосунки з однокласниками [5, с.44].

Особливістю посттравматичного стресового розладу є те, що його прояв відбувається не відразу, а через 3-6 місяців. Спочатку психіка сама намагається впоратися зі стресом, і лише коли вона зазнає невдачі, розлад проявляється.

Ця проблема є доволі важливою, а як відомо, сучасні проблеми потребують сучасних рішень. На сьогоднішній день активно формується запит на нове покоління психологів системи освіти.

На жаль, сучасні напрямки освітньої програми здобувачів не відповідають вимогам, які були продиктовані війною [6, с.11]. Оскільки Україна довгий час жила в мирі, а тому факультети і освітні програми не були пристосовані до напливу дітей, що постраждали внаслідок бойових дій. Як наслідок, діючі практикуючі психологи, які працюють в системі освіти, не готові до роботи з цієї категорією дітей й надання їм якісної допомоги.

Розглянувши навчальний план студентів-психологів, виділяються наступні «слабкі» сторони: дефіцит практичної спрямованості, недостатньо вивчені наслідки посттравматичного стресу, мало уваги приділяється моделюванню життєвих ситуацій, недостатньо вивчається

іноземний досвід та брак навчально-методичної літератури.

Сьогодні не вистачає розроблених навчальних програм, методик, тренінгів не тільки для практикуючих психологів а й для студентів вищих навчальних закладів. А ті, що існують – носять загальний характер.

З огляду на все це, легко побачити, що сучасна освіта потребує певних змін у системі навчання майбутніх фахівців. Це допоможе майбутнім практикуючим психологам в сфері шкільної освіти отримати не тільки нові теоретичні знання в цій галузі а й отримати певний практичний досвід [7, с.73]. Оскільки, саме на їх плечах знаходиться відповідальність за відновлення у дитини почуття довіри, безпеки, психологічного комфорту та людського життя, як найвищої цінності.

В ході даної роботи пропонується ряд наступних інструментів. Шкільні психологи можуть використувати в роботі комплекс діагностичних методик направлених на виявлення психоемоційного стану дітей молодшого шкільного віку.

Моніторинг соматичного стану дитини. На відміну від спеціального медичного огляду, доцільно непомітно спостерігати за зовнішнім виглядом обличчя, тіла, одягу дитини. Якщо можливо необхідно відзначити наявність або відсутність зовнішніх травм (синців, ран, опіків тощо), болючих ділянок, що вказують на внутрішні травми, шкірних захворювань. Якщо контакт з дитиною встановлений, бажано з'ясувати, чи є порушення апетиту, сну, болі в животі, головні болі, погіршення пам'яті та уваги. Слід пам'ятати, що порушення пам'яті та концентрації уваги, а також безсоння, труднощі із засипанням, нічні кошмари, посилення серцебиття є одним з найпоширеніших фізіологічних проявів посттравматичного стресового розладу.

Спостереження за поведінкою дитини. Через контакт з самою дитиною або дорослими, важливо зібрати інформацію про те, чи є зміни у поведінці та щоденних звичках дитини вдома, поза домом, у стосунках з однолітками та дорослими. Дитина може втратити інтерес до того, що її раніше, цікавило стати більш нервовою, боязкою. Порушення довіри до оточуючих людей. Діти постійно відчувають небезпеку. Наявність страхів. Депресивні стани та суїцидальні думки та спроби. Чим молодша дитина, тим більше приховані її депресивні переживання.

Аналіз спеціальних психодіагностичних матеріалів. Виявлення фактів порушення психоемоційного стану дитини може здійснюватися за допомогою спеціалізованих опитувальни-

ків, проєктивних методик та інших тестових матеріалів.

Ефективним вважається використання проєктивних методик. Вони дієві в плані встановлення контакту з маленькими дітьми, які зазвичай з інтересом беруться за їх виконання. В процесі взаємодії дитини зі стимульним матеріалом відбувається його структурування, в ході якого дитина проєктує на нього особливості свого внутрішнього світу, потреби, конфлікти, тривогу, суб'єктивні переживання та ін.

Дитині можуть бути запропоновані такі проєктивні методики: «Вільний малюнок», тест М. Люшера, ЦТО (Колірний тест відносин), «Незакінчені пропозиції», «Автопортрет», «Неіснуюча тварина», «Будинок. Дерево. Людина», «Малюнок сім'ї», «Кинестетический малюнок сім'ї», «Намалюй людину».

При інтерпретації малюнків і розповіді дітей слід звертати увагу не тільки на загально-визнані сигнали проявів тривоги і конфліктів, але і на специфічні деталі.

Складність психологічної підтримки також полягає в тому, що зазвичай сім'ї внутрішньо переміщених осіб залишаються в місті недовго. Дитина тільки починає звикати, і сім'я вирішує рухатися далі або повертатися. Тому дуже важливо навчити дитину та її батьків способам, прийомам виходу з кризових ситуацій.

Справляйтеся зі страхами з минулого. Навіть якщо дитина жила далеко від зони бойових дій, і її сім'я не постраждала, це не означає психологічний комфорт. Тривогу викликали розмови дорослих, інформація про інших людей, думки про небезпеку, відеозаписи чи фотографії, не призначені для цього віку.

Якщо дитина бачила воєнні дії, то тепер, у мирному житті, можуть з'явитися спалахи – мимовільні негативні спогади, які розгортаються так яскраво, ніби події повторюються. Вони з'являються, коли якась дрібниця збігається з досвідом: аромат, звук, колір одягу.

Звичайно, це проблема, яку не вирішать ні мама з татом, ні вчитель. Неодмінно слід звернутися до психотерапевта, адже такі спалахи значно псують життя.

Як допомогти: запевнити дитину, що те, що відбувається, є нормою після певних подій у минулому.

Ми говоримо про загальнолюдську особливість психіки: коли ми переживаємо щось нестерпне, це психіка приховує. А потім видає фрагменти пам'яті частинами, оскільки частково їх легше прийняти.

Скоріше за все дитина буде відчувати тривогу щодо майбутнього та невпевненість.

Трапляється, що батьки вирішують назавжди залишитися на новому місці, а син або дочка все ще сподіваються повернутися або ж побоюються, що раптом і цього будинку вони будуть позбавлені. Як не дивно, невизначена тривога може дошкуляти дитині більше, ніж конкретні сумні спогади.

Ці почуття не можна принижувати або приглушувати. Допоможіть зробити життя максимально контрольованим та передбачуваним. Навіть якщо дитина не маленька або батьки є противниками буденності, зараз вона потрібна. Не змінюйте звичний для дитини ритм життя [8, с.77].

Батьки повинні приділяти якомога більше уваги, займатися спільними з дитиною справами. Це може бути що завгодно: спорт, прогулянки на природі, цікаві захоплення, розваги. Якщо дитина розповідає про тривогу, запитує про майбутнє, варто допомогти чітко сформулювати те, що саме турбує, і дати впевнені, чесні відповіді.

За даними Міністерства соціальної політики, в Україні на кінець року був зареєстрований один мільйон чотириста п'ятдесят дев'ять тисяч переселенців. У Миколаївській області зареєстрованих вісім тисяч двісті дев'яносто дві людини.

Подати руку допомоги переселенцям в Миколаєві покликаний проект «Надання безоплатної правової допомоги та захисту прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО)», також відкрито жіночий клуб для переселенців і дружин військових в якому надають психологічну під-

тримку, використовують аюрведические практики, проводять заняття з арт-терапії.

Під час виконання роботи, було знайдено та описано дослідження в професійній області майбутніх спеціалістів в галузі психології з молодшими школярами, які були внутрішньо переміщені зі сходу України із-за бойових дій.

Висновки. В ході дослідження також було виявлено, що такі діти знаходяться та відвідують навчальні заклади Миколаїв. Отже, професорсько-викладацький склад кафедри психології бере на себе дуже відповідальну роль. Оскільки саме вони виховують майбутніх спеціалістів, які матимуть змогу надавати висококваліфікаційну допомогу дітям з місця проведення бойових дій. Також, відомо, що склад педагогів з кафедри психології працює над удосконаленням навчального процесу, адже на майбутніх практикуючих психологах Миколаївщини лежить велика відповідальність. Саме так, оскільки багатьом з них випала роль – повернути кожному дитину зі сходу України до нормального психологічного стану, мирного життя та позбавити його від того страшного розуміння «війни». Дослідження є перспективним та має усі засади на імплентування робочих процесів у повсякденний ритм. Планується розробка програми надання психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, що постраждали під час бойових дій. Разом з цим розробка практичних рекомендацій для їх батьків та вчителів молодших класів з подальшими впровадженнями в роботу практикуючих психологів не тільки міста Миколаєва та його області, а й України взагалом.

Література:

1. Набиуллина Р. Р., Тухтарова И. В. Механизмы психологической защиты и со-владания со стрессом : Учебно-методическое пособие. Казань, 2003. 98 с.
2. Навчальний курс «Травма війни». Гуманітарний штаб «Допоможемо».
3. Психическое здоровье беженцев. Всемирная организация здравоохранения. Киев.: Изд-во СФЕРА. 1998.
4. Романчук О. Психотравма та спричинені нею розлади: прояви, наслідки та сучасні підходи до терапії // НейроNEWS: психоневрологія і нейропсихіатрія. № 1 (36). 2012.
5. Сміт Патрік, Дирегров Етл, Юле Уільям. Діти та війна: навчання технік зцілення. укр. переклад Інститут психічного здоров'я УКУ, 2014. 84 с.
6. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період : метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська.
7. Литвиненко І. С. Вікова та педагогічна психологія. Модуль: ситуації в житті дітей дошкільного віку або підводні рифи життєвих ситуацій. Миколаїв : Артєкс, 2017. 471 с.
8. Залеська О. В. та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.

References:

1. Nabiullina R. R., Tukhtarova I.V (2003). Mechanisms of psychological defense and co-possession with stress: Study guide. Kazan.
2. Primary course «Trauma of War» (1998). Humanitarian headquarters «Possibility».
3. Mental health boo. World Health Organization. Kiev.: Publishing house SPHERE.

4. Romanchuk O. (2012). Psychotrauma and the reason for her disagreement: show, the inheritance of a very happy journey to therapy // NeuroNEWS: neuropsychiatry and neuropsychia-three. No. 1 (36).
5. Smit Patrik, Diregrov Etl, Julia Uilyam (2014). Children and war: navchannyatechnik ztsi-lennya. ukr. transfer – Institute of Mental Health UCU.
6. N.P. Bochkor, Є.V. Dubrovska (2014). Social-pedagogical and psychological work with children in the post-conflict period: method. rivers.
7. Litvinenko I. S. (2017) Vikova and pedagogical psychology. Module: Sutations in the life of children of preschool age or underwater reefs of life situations. Mikolaiv: Arteks.
8. Zaleska O.V. and in. (2014) Kiev: ICPC "La Strada-Ukraine".

Irina Litvinenko

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Yulia Tseplo

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO JUNIOR SCHOOLCHILDREN WHO ARE INTERNALLY DISPLACED FROM EASTERN UKRAINE

Abstract. *The article examines the impact of military action in the east of the country on the trends of future specialists in the field of psychology with younger scholars. This problem is quite relevant today, as a large number of parents with children have been forced to leave the eastern regions of the country. However, there are now areas of work that are currently being mastered by student psychologists. Also, the article presents areas for improving professional skills given the geopolitical situation within the country. Ways to improve the professional training of students are offered. It is no secret that Ukrainian society is experiencing a period of crisis, which is associated with many factors. One of the most important factors is the armed conflict in the east of our country. It is bitter that this action has divided not only society and politicians, but also families. With statistics from the UN, we can say that there are now about 1.198 million migrants from the eastern region of the country. Of these, about 253 thousand children, and how many are left there? How many children do not have the opportunity to see their relatives, play with peers or even go to school? And how many of them know what war is. It is safe to say that they have had a terrible childhood, because the hybrid war has left them no chance for happy years in safety and peace. About 250 children have died in the east since the beginning of 2014. We should not forget that the districts of Donetsk and Luhansk oblasts are one of the busiest in terms of the number of explosives and mines in the world. The children who stayed there, and there are more than 220,000 of them, do not even have the opportunity to play quietly on the playgrounds, because they are mined. This is only according to the UN. We can only focus on these figures, not state with confidence.*

In addition to these data, during the anti-terrorist operation and environmental protection, human rights activists recorded at least a dozen cases when military facilities and facilities of armed groups were located within 500 meters from kindergartens and schools, or directly on their territory. Such circumstances are not psychologically favorable for children, so we wonder how a modern practical psychologist can positively influence and help them achieve a normal life.

Keywords: *psychotrauma, childhood, psychological help, anxiety, future specialists.*

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-38-41
УДК: 159.9

О. Є. ОЛЕКСЮК,
кандидат педагогічних наук, доцент
E-mail:oleksjukoksana@ukr.net
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

ФОРМУВАННЯ СТИЛЮ ЖИТТЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ В АСПЕКТІ ЦІЛЕПОКЛАДАННЯ

Анотація. Стаття присвячена проблемі ціле покладання, як чиннику формування творчого стилю життя майбутнього педагога. Розглянуті наукові підходи щодо вивчення феномену ціле покладання, та його впливу на розвиток майбутнього педагога, формування життєвих смислів і стилю, розвиток особистості і формування професійної самосвідомості. Стиль життя виступає як найзагальніша характеристика життєвої діяльності даної суспільної групи або окремого індивіда, у якій виділено специфічні для цієї групи чи індивіда види діяльності або життєві цінності. Часова перспектива майбутнього є проекцією мотиваційної сфери людини і представляє собою в деякій мірі усвідомлені нею надії, плани, проекти, прагнення, які пов'язані з ближчим та подальшим майбутнім. Формування цих планів проходить протягом всього дитинства майже стихійно в основному як інтеріоризація ціннісних установок батьків, їх сподівань стосовно конкретної дитини та через розвиток мотивації. Сформована таким чином часова перспектива майбутнього набуває власної спонукаючої сили, яка впливає на подальший розвиток особистості дитини.

Ключові слова: ціле покладання, стиль життя, самовдосконалення, розвиток особистості, професійна підготовка.

Вступ. Життя кожної людини складається з множини дій, які утворюють певні види діяльності, наприклад, гра, спілкування, навчання, активне дозвілля, праця, тощо. Тому необхідно у навчально-виховній діяльності майбутнього педагога стає робота, пов'язана з аналізом цих видів діяльності з метою виділення основних етапів власного життя, визначення його характерних рис і перспектив, тобто «стилю життя людини».

Виклад основного матеріалу. Стиль життя – це найзагальніша характеристика життєвої діяльності даної суспільної групи або окремого індивіда, у якій виділено специфічні для цієї групи чи індивіда види діяльності або життєві цінності [1, с. 41] Оскільки специфічні риси діяльності можуть бути різноманітними, то різною може бути і класифікація стилю життя. Не можна вважати, що людина завжди проживає життя тільки за одним стилем. Виникають і змішування стилів, і перехід від одного до іншого. Це обумовлюють якісні зміни, що відбуваються з людиною: перехід віку, суспільне становище, зміна цінностей. Отже, вироблення власного стилю життя для майбутнього педагога є одним із головних творчих завдань на шляху самовдосконалення особистості.

Психологи розрізняють такі стилі життя, як:

- героїчний – коли людина підпорядковує свої вчинки надособистим інтересам і готова іти на страждання, муки,

жертвувати власним життям заради цих інтересів (наприклад, Христос, Прометей);

- продуктивний – життя підпорядковане праці, яка або стала нестерпним тягарем, або йде за покликанням і є джерелом творчості;
- гедоністичний – створення життя повного приємностей і насолод кожної хвилини, відмова від майбутнього, цінується тільки сьогодення;
- споживацький – насолода радощами вільного часу за рахунок скорочення робочого часу, радощі від володіння речами, пристосовництво;
- удосконалюючий – моральне вдосконалення індивідом своєї особистості, підпорядкування свого життя етичним нормам суспільства;
- творчий – людина на основі набутого досвіду проводить конструктивні перетворення у формуванні своєї особистості та долі, творить власний стиль життя, щоб давати людям цінності, які має, приносить користь для оточуючих.; новаторство виявляється в усіх сферах життя.

Цілком зрозуміло, що готувати майбутнього педагога до творення творчого стилю життя необхідно ще коли він вчиться у школі. А проводити таку роботу з учнями повинен сам же вчитель, класний керівник. Тобто і класний керів-

ник повинен мати певні знання і навички з цієї роботи.

Одним з етапів такої кропіткої діяльності по формуванню творчого стилю життя може стати технологія цілепокладання або складання часової перспективи.

Така робота проводилася на базі одинадцяти педагогічного класу загальноосвітньої школи №50 м. Миколаєва у 1999-2000 навчальному році на уроках педагогіки та психології. Була розроблена ціла програма, яка включала питання цілепокладання та самоменеджменту. Частково, як експеримент, ця програма була запропонована студентам заочного відділення факультету іноземної філології у курсі «Методики виховної роботи».

Така робота допомагає і учням, і студентам у розвитку здібностей бачити перспективу власного майбутнього життя, здібностей самому визначити життєві цілі, у засвоєнні практичних навичок планування ближньої та подальшої перспективи, самовизначитися як особистості. «Життєвий план, – як відзначає Л. М. Коган, – не тільки передбачення можливого майбутнього, а й певний самоприпис, визначення завдань, які людина ставить перед собою і які вона обов'язково має виконати. З цієї точки зору, життєвий план є найважливішим засобом самовиховання: людина створює бажаний власний образ, ідеальну самотель» [2, с. 31]. Не слід розуміти складені плани як жорстко детерміновану власну діяльність, що не залишає можливості змінювати зазначений процес та його результат під впливом нових умов. Масштаби, тип і значущість перемін, що відбуваються, ведуть до переоцінювання особистістю попередньо заданих напрямків життєдіяльності і подальшої корекційної роботи.

Часова перспектива майбутнього є проекцією мотиваційної сфери людини і представляє собою в деякій мірі усвідомлені нею надії, плани, проекти, прагнення, які пов'язані з ближчим та подальшим майбутнім. Формування цих планів проходить протягом всього дитинства майже стихійно в основному як інтеріоризація ціннісних установок батьків, їх сподівань стосовно конкретної дитини та через розвиток мотивації. Сформована таким чином часова перспектива майбутнього набуває власної спонукаючої сили, яка впливає на подальший розвиток особистості дитини. Наукові дослідження показують, що побудовою власної перспективи майбутнього, планів стосовно професійної діяльності, людина починає займатися лише у підлітковому або навіть у юнацькому віці. Але ця відповідальна робота, на жаль, проводиться,

як правило, не систематично, стихійно, без наукового консультування педагогів, «набуваючи форми порожніх фантазій» [3, с.63]. Доцільно навести цитату з повісті Германа Гессе «Деміан. История юности, написанная Эмилем Синклером»: «Жизнь каждого человека есть путь к самому себе, попытка пути, намек на тропу. Ни один человек никогда не был самым собой целиком и полностью; каждый тем не менее стремится к этому, один глухо, другой отчетливо, каждый как может..., каждый, будучи попыткой, будучи броском из бездны, устремляется к своей собственной цели» [4, с.40]. Ця цитата підтверджує важливість, відповідальність і делікатність роботи, пов'язаної з часовою перспективою, яку повинен проводити класний керівник з учнями.

На даний час існує багато авторів, які описують науково або популярно питання цілепокладання та самоменеджменту. Це і Дж. Грехем Скотт (1990), і Максуелл Мольц (1991), і П. Вайнцвайг (1990), і М.Вудкок та Д. Френсис (1991), і Л. Хей (1991), і Фалу Ёйр (1991), і К. Фопель (1998) та інші. Зрозуміло, що першими взялися розробляти ці питання американські вчені, оскільки головним для них є досягнення успіху, почуття власті над життям, хазяїна власної долі. Але є серед таких авторів і Н. Н. Толстий, і І. В. Дубровіна, і Г. Н. Ситін, і Ю. Т. Шайгородський, і А. М. Прихожан та інші, які інтерпретували американські поради для «наших» людей. Причому запропонували такі прийоми, які не мають прямого відношення до змісту цілей, а допомагають особистості усвідомити те, до чого вона прагне та надати цілям реальну силу, збуджуючу до наступних дій.

Головним етапом у цій роботі є мотиваційний, від якості проведення якого залежить глибина, цінність та серйозність подальшої роботи. Своєрідну концепцію з цього питання пропонує Максуелла Мольц : « ... людина – істота, яка завжди прагне до якоїсь мети; вона живе нормально і природно, коли спрямована на визначену ціль та рухається за напрямком до неї... Коли людина діє цілеспрямовано, вона звичайно відчуває себе якоюсь мірою щасливою...» [5, с.98]. Отже, на першому етапі роботи слід показати важливість визначення власних життєвих цілей, довести, що запропонований інструментарій дозволить людині створити творчий стиль життя, навчить використовувати свої кращі якості для досягнення намічених цілей.

Далі вчитель приступає до реалізації самої програми з цілепокладання. Для отримання більш якісних результатів необхідно раціонально розбити пункти програми на етапи між

якими проводити ігрові тренінги. Початковою може стати гра «Страхни!», коли пропонується учасникам звільнитися від негативної інформації про власне минуле і бадьоро подивитися у майбутнє, що вкрай необхідно для складання такої програми. Далі за планом програми можна провести такі ігрові тренінги, як «Скарбничка добрих вчинків», «Згадай успіх!», «Зошит моїх досягнень», «Я знайду відповідь» і таке інше. Корисною в цьому плані вчителю стане книга К. Фопель «Как научить детей сотрудничать?», часть 1», розділ 2. Как добиться успеха? [6, с. 47-77]

Перше завдання у програмі цілепокладання складається у складанні переліку своїх мрій, ким бажає стати, де жити, чим займатися, що мати. Причому усі обмеження, які будуть з'являтися, слід виводити, обминати, тобто фантазія повинна працювати безмежно. Але все ж вчитель завдає деякі правила: формулювати мрії у позитивних термінах; бути конкретними; скласти чітке уявлення про результат; формулювати цілі, досягнення яких залежить максимально тільки від самої людини; дотримуватися етичних норм, щоб досягти результат без шкоди іншим.

На наступному етапі складений перелік слід розподілити на ближчі та подальші цілі, представити перші на останні кроки для досягнення мети. Потім вибирають чотири найважливіші на цей рік цілі і визначають суб'єктивну необхідність досягнення саме цих цілей. Ще раз співвіднести постановку цілей з заданими раніше правилами.

Тепер складається перелік необхідних для досягнення цілей ресурсів, якими учні вже володіють. Наприклад, якості характеру, фінансові ресурси, рівень освіти тощо. Потім необхідно відтворити у пам'яті моменти, коли дитина досягала успіху і згадати, які з перелічених ресурсів тоді максимально використовувалися. Після цього слід проаналізувати, якою людиною треба бути, щоб досягнути намічених цілей, чому навчитися. А потім записати, що заважає мати те, до чого прагне об'єкт, аналізується як можна позбавитися цього. На наступному етапі складається чернетка покрокового плану досягнення вибраних чотирьох цілей. Головне завдання виконано – учень чітко уявляє чого бажає, визначені сильні та слабкі сторони власної особистості, описаний процес досягнення.

Наступна робота полягає у розробці власної стратегії досягнення результату, успіху. Одним

із засобів може стати ідея моделювання когось, хто вже досяг того, до чого ви прагнете. Цими об'єктами можуть бути добре відомі люди, а можуть бути і незнайомі, які досягли неймовірних успіхів. Треба знайти 3-5 таких осіб і коротко описати їх особистісні якості, поведінку, вчинки, дії (що знаєте), які привели їх до успіху. Далі треба представити, що кожен з них дає вам пораду, як краще досягти успіху. На даному етапі не має значення чи знає учень цю людину, чи ні. В усякому разі вони можуть дати чудову пораду, тільки записувати треба перше, що прийде у голову.

Останніми етапами можуть бути картини ідеального дня та ідеального оточення, причому рисунки можуть бути як текстового, так і графічного характеру.

Проводячи таку програму слід пам'ятати, що мозку необхідний чіткий, сфокусований сигнал, щоб запрацював механізм «автоматичного наведення на ціль». Вперше виконувати таку роботу не просто, але з часом це стає навіть цікаво. Корисно періодично повторювати таку програму для себе, з метою аналізу та коректування напрямків діяльності.

Висновки. Складання програми з цілепокладання є тільки одним із розділів великої програми з самоменеджменту. Потім можуть бути проведені заняття з «Організації часу життя» з складанням графіків фіксації затрат часу на тиждень, знаходження «поглинате́лів часу», «резерву часу», планування часу, розгляд методу «Альпи», робота над формуванням впевненості в собі, складання «Декларації самоцінності» і таке інше.

Цілком зрозуміла необхідність проведення таких занять як у школі з учнями, так і в університеті із студентами. Ця програма може бути використана викладачами педагогічних кафедр у курсі «Методики виховної роботи» або як спецкурс з нових технологій виховного процесу. Але більшу можливість систематично, научно обгрунтовано, результативно проводити роботу з самоменеджменту та цілепокладання із студентами можуть куратори академічних груп після відповідних занять на «Семінарах кураторів».

Таким чином, студент, навчившись складати власні життєві плани, реалізовувати їх, створювати творчий стиль життя, прийде у школу з певним багажем знань з цього питання і бажанням допомогти молоді зорієнтуватися у совому майбутньому.

Література:

1. Петрасинський З. Пізнай себе: Наук.- попул. вид./ Пер. з польськ. В.І. Романця. Київ: Рад. школа, 1998. 192 с.

2. Коган Л. Н. Человек и его судьба. Москва: Мысль, 1988. 181 с.
3. Руководство практического психолога: Психологические программы развития личности в подростковом и старшем школьном возрасте / Под ред. И. В. Дубровиной. 4-е изд., стереотип. Москва: Издательский центр «Академия», 1999. 128 с.
4. Гессе Г. Демиан. История юности, написанная Эмилем Синклером. Иностранная литература. 1993. № 5.
5. Мольц М. Я – это Я, или как стать счастливым: Пер. с англ./ Предисл. В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунова. Москва: Прогресс, 1991. 192 с.
6. Фопель К. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения: Практическое пособие: Пер. с нем.: В 4-х томах. Т. 1. Москва: Генезис, 1998. 160с.
7. References:
8. Petrasinsky Z. (1998) Know yourself: Nauk.- popul. ed. / Trans. from Polish. V.I. Romance. Kyiv, Rad. school.
9. Kogan L.N. (1988) Man and his destiny. Moscow: Misl.
10. The guide of the practical psychologist: Psychological programs of development of the person at teenage and senior school age / Ed. I.V. Dubrovina. (1999). 4th ed., Stereotype. Moscow: Publishing Center "Academy".
11. Hesse G. Demian (1993) A story of youth written by Emil Sinclair. Foreign literature. 1993. № 5.
12. Moltz M. (1991) I am I, or how to become happy: Moscow.: Progress.
13. Fopel K. (1998) How to teach children to cooperate? Psychological games and exercises: Practical manual: Per. with him.: In 4 volumes. T. 1. – Moscow.: Genezis.

Oksana Oleksyuk

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

FORMATION OF THE LIFESTYLE OF FUTURE PROFESSIONALS IN THE ASPECT OF TARGETING

Abstract. *The article is devoted to the problem of whole laying as a factor in the formation of the creative lifestyle of the future teacher. Scientific approaches to the study of the phenomenon of whole laying, and its impact on the development of future teachers, the formation of life meanings and style, personality development and the formation of professional self-awareness are considered. Lifestyle is the most general characteristic of the life of a given social group or individual, which highlights specific to this group or individual activities or life values.*

The time perspective of the future is a projection of the motivational sphere of a person and represents to some extent the hopes, plans, projects, aspirations realized by him, which are connected with the near and future. The formation of these plans takes place throughout childhood almost spontaneously, mainly as an internalization of parents' values, their expectations of a particular child and through the development of motivation. The time perspective of the future formed in this way acquires its own motivating force, which influences the further development of the child's personality.

A life plan is not only a prediction of a possible future, but also a certain self-attribution, a definition of the tasks that a person sets for himself and which he must fulfill. From this point of view, the life plan is the most important means of self-education: a person creates the desired image of himself, the ideal self-model.

Lifestyle is the most general characteristic of the life activity of a given social group or individual, in which specific for this group or individual activities or life values are highlighted [1, p. 41]. Since the specific features of the activity may be different, the classification of lifestyle may be different. It cannot be assumed that a person always lives life in only one style. There is a mixture of styles, and the transition from one to another. This is due to qualitative changes that occur with a person: the transition of age, social status, change of values. Thus, the development of their own lifestyle for the future teacher is one of the main creative tasks on the path of self-improvement.

Key words: *whole laying, lifestyle, self-improvement, personality development, professional training.*

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-42-47
УДК 159.922.5

І. І. САВЕНКОВА,
доктор психологічних наук, професор
ORCID ID 0000-0003-0081-9297
E-mail: savenkova-1966@ukr.net

Ю. Д. МІССЮК,
студентка соціально-гуманітарного факультету
Email: yliaparlikokosh@gmail.com
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
м. Одеса, Україна

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОБҐРУНТУВАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДАПТАЦІЙНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

Анотація: Наведений опис теоретичного аналізу проблеми психологічного захисту та його особливостей, представлено уявлення про стратегії адаптаційної поведінки особистості; описані психодіагностичні методики (тест «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика – Г. Келермага; методика «Індикатор стратегій подолання стресу» Д. Амірхана в адаптації Н. О. Сироти і В. М. Ялтонського; багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова в адаптації С. В. Чермяніна, тест смислово-життєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва, методика визначення стилевих особливостей саморегуляції поведінки В. І. Моросанової і Є. М. Коноз) використанні в дослідженні особливостей психологічного захисту особистості та трансформаційної адаптації. Психологічний захист і розвиток особистості пов'язані між собою, даючи змогу особистості адаптуватись в складних життєвих умовах.

Ключові слова: студент, психологічний захист, адаптаційна трансформація.

Середньостатистичний вік студента коледжу першого-другого курсу знаходиться в межах 15 – 17 років, це вік відноситься до ранньої юності (А. В. Мудрик, Л. С. Выготский, Э. Эриксон, І. С. Кон). Юність – період життя людини, розміщений онтогенетично між отрочеством і дорослістю. Психологічним змістом кризи переходу до дорослості є «відрив від батьківських коренів» (К. Поліванова).

Особливості адаптаційної ситуації особистості в період студентства збігається з накладенням двох кризових ситуацій. По-перше, це зміна умов життя і навчання студента, які в перші дні деякі особи розцінюють як критичну (О. Г. Мороз, О. Г. Солодухова, В. Д. Цуркан). По-друге, це актуалізація соціально-психологічних протиріч, вирішення яких стимулює особистісний розвиток студента в ранній юності (І. С. Кон, А. В. Петровський, В. В. Столін та ін.). Перехід від шкільної довузівської форми навчання є складним адаптаційним процесом, порушення якого відобразиться на психологічному комфорті, нервово-психологічному здоров'ї студента, на його навчанні та досягненні поставлених цілей (Е. Д. Красик, Д. В. Солдатов, Н. А. Агаджанян, В. А. Ананьев) [2].

В період відмови особистості від старих форм відношень із оточуючим середовищем як не відповідних, застарілих, а також при відсут-

ності нових новоутворень які необхідні в змінених умовах життя, починає гостро відчуватись потреба в психологічному захисті особистості та швидкої трансформації адаптаційної можливості організму. Відповідно студентство в період ранньої юності потребує підвищеної активності психологічного захисту особистості, а проблема психологічного захисту студентства на кожному з етапів навчання є найбільш актуальною проблемою вищих навчальних закладів освіти.

Феноменологія психологічного захисту вперше стала предметом наукового аналізу в психоаналітичній теорії З. Фрейда в 1894р. Формування передумов психоаналітичної концепції психологічного захисту спочатку відбувалося в рамках дослідження З. Фрейдом різних форм істерії. Вперше до поняття «захист» він звернувся в 1894 році в роботі «Психоневрози захисту», де, аналізуючи з патогенетичної точки зору різновиди істерії [13].

Захист регулює індивідуальну поведінку і, на думку З. Фрейда, визначає взаємодіє в конфлікті між свідомим і несвідомим. Свідомість впливає на несвідоме допомогою витіснення, що оберігає його від неприйнятних інстинктивних потягів. Несвідоме впливає на свідомість через механізми захисту, трансформують потяг у форми, яку прийнятні для

реалізації в поведінці [3, 6, 13]. Функція захисту відбивається в ослабленні вказаних вище протиріч, і збереженні свідомості особи від неприйнятних інстинктивних вчинків. Однак такий баланс можливий в спокійному стані сфери свідомого в якому відсутні негативні, травмуючі особистість переживання завдяки адаптації особистості.

Психічна адаптація – це процес, який дозволяє особистості встановлювати оптимальні відносини з навколишнім середовищем і задовольняти актуальні потреби особистості, при цьому адекватне відповідність між психічними і фізіологічними характеристиками не порушується.

Мета статті: Головна мета цієї роботи є обґрунтування використання теоретико-методологічних засад дослідження адаптаційної трансформації психологічного захисту особистості студента.

Виклад основного матеріалу:

Виходячи з наведених вище міркувань, можна розглядати психологічний захист як поведінку (усвідомлену і не усвідомлену), актуалізація якої в адаптаційній ситуації підвищує резистентність особистості до деструктивних факторів які впливають на неї [12]. Такий погляд на психологічний захист дозволяє уявляти його як систему яка може регулювати психічний стан особистості, що активується під час внутрішнього або зовнішнього конфлікту.

В основу нашого дослідження покладена теорія О. А. Резінкова щодо наявності в психологічного захисту регулятивної системи, яка в свою чергу поділяється на дві під системи. Перша з них – система стабілізації особистості. Виконуючи гомеостатичні функції, вона включає в себе неусвідомлені механізми психологічного захисту і направлена на ліквідацію або зведення до мінімуму почуття тривоги, пов'язаного з усвідомленням конфлікту, через відокремлення сфери свідомості від переживань, які травмують особистість. Друга підсистема – подолання – розглядається як активність особистості, направлена на усунення або зменшення впливу джерела тривоги (стресора) [12].

Як теоретичну основу для вивчення системи стабілізації плануємо використати в нашому дослідженні «структурну теорію Р. Плутчика» оскільки вона має чітку систему та дає можливість систематизувати вияви захисних механізмів, а також однозначна в інтерпретації, що значно розширює можливості вивчення механізмів психологічного захисту.

Система подолання труднощів розглядається в нашому дослідженні як прояв дії осо-

бистістю спрямованих на оволодіння ситуацією. В змістовному плані ці дії збігаються з копінг-поведінкою особистості. Велике значення в теорії копінг-поведінки займають механізми подолання стресу, які визначають розвиток різних форм поведінки, що призводять до адаптації або дезадаптації особистості [9].

Поведінкові копінг-стратегії поділяють на активні і пасивні, адаптивні і дезадаптивні. До адаптивним стратегіям відносять: стратегію «вирішення проблем», як основну копінг-стратегію, що включає всі способи поведінки людини, спрямовані на вирішення проблемної або стресової ситуації; стратегію «пошук соціальної підтримки», що включає поведінку, спрямоване на отримання соціальної підтримки від середовища. Соціальна підтримка в загальному вигляді може бути визначена як використання соціальних зв'язків особистості у разі переживання труднощів або неможливості самостійно подолати проблемну ситуацію. Функцію соціальної підтримки в сучасних реаліях виконують соціальні мережі, які характеризують соціальне середовище особистості та є системою взаємовідношень і зв'язків між індивідами, що можуть забезпечити або мобілізувати соціальну підтримку здоров'я [14]. До пасивного копінг-поведінки слід віднести всі варіанти поведінки, що включає базисну копінг-стратегію «уникнення». Базисна копінг-стратегія уникнення є формою подолання стресу направлена на зниження емоційного стресу раніше, ніж зміниться ситуація.

Функція психологічного захисту особистості, яка включає в себе систему подолання та систему стабілізації, яка відображає взаємодію і взаємодоповнення динамічної системи (рівноваги, пристосування, підтримці балансу, З. Фрейд, Ж. Піаже) та системи, яка прагне до гетеростазу (порушення рівноваги, наростання напруги). Їх об'єднує спільне прагнення до ліквідації психологічного дискомфорту, пов'язаного з впливом деструктивних факторів. Разом з тим, вони відрізняються за цілим рядом параметрів, серед яких вчені виділяють такі як: характер переходу, активність відношення до реальності, диференційованість, наслідки та результати (Б. Д. Карвасарський, В. А. Ташликов та ін.) [4], [5].

Матеріали та методи Дослідницька робота проводилась на базі Білгород-Дністровського фахового коледжу природокористування, будівництва та комп'ютерних технологій зі студентами другого курсу спеціальності «Менеджмент». Усього в дослідженні взяли участь 42 студента коледжу.

Вибір психодіагностичних методик визначався в результаті аналізу наявних методик дослідження за критеріями надійності та валідності, також необхідністю дослідження особливості психологічного захисту особистості з урахуванням вікових особливостей юнацтва, усвідомлених стратегій опанування захисних механізмів в стресових ситуаціях; діагностики широкого спектру психологічних характеристик особистості, теоретично пов'язаних з регуляцією захисних адаптаційних трансформацій таких як, особистісний адаптаційний потенціал смислово-життєвих орієнтацій.

Відповідно були відібрані такі психодіагностичні методики: тест «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика – Г. Келермага; методика «Індикатор стратегій подолання стресу» Д. Амірхана в адаптації Н. О. Сироти і В. М. Ялтонського; багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова в адаптації С. В. Чермяніна, тест «Смислово-життєвих орієнтацій» Д. О. Леонтьєва, методика визначення стильових особливостей саморегуляції поведінки В. І. Моросанової і Є. М. Коноз.

Тест «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика – Г. Келермага (Life Style Index, LSI) був розроблений Р. Плутчиком в співавторстві з Г. Келерманом і Х. Р. Контом в 1979 році. Тест використовується для діагностики різних механізмів психологічного захисту. Передбачається, що існує вісім базисних механізмів захисту, які тісно пов'язані з вісьмома базисними емоціями псіхоеволюційної теорії. Існування механізмів захисту дозволяє опосередковано виміряти рівні внутрішньоособистісних конфліктів, тобто дезадаптовані люди повинні використовувати захисту в більшій мірі, ніж адаптовані особистості.

Методика «Індикатор стратегій подолання стресу» Д. Амірхана (1990 р.) в адаптації Н. О. Сироти (1994 р.) і В. М. Ялтонського (1995 р.). На основі факторного аналізу вченими було визначено тридцять три найпоширеніші індикатори,

які увійшли до трьох основних копінг-стратегій по 11 пунктів кожна (вирішення проблем, пошук соціальної підтримки та уникнення) [7].

Рисунок 1. Середні показники вираженості копінг-стратегії студенті

На рис. 1. наведені середні показники вираження копінг-стратегії, отримані в результаті тестування студентів коледжу, з яких видно що в респондентів найбільш виражена копінг-стратегія «Вирішення проблем» 47,6 %, тобто вони орієнтовані на продуктивний і конструктивний спосіб вирішення складних ситуацій.

Багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова в адаптації С. В. Чермяніна, призначений для оцінки адаптаційних можливостей особистості з урахуванням соціально-психологічних та деяких психофізіологічних характеристик, що відображаються в узагальненій особливості нервово-психологічного та соціального розвитку. В основу методики покладено уявлення про адаптацію як про безперервний процес активного пристосування людини до постійних змін у соціальному середовищі і професійній діяльності. Ефективність адаптації багато в чому залежить від того, наскільки особистість сприймає себе і свої соціальні зв'язки, точно порівнює свої потреби з наявними можливостями і усвідомлює мотиви своєї поведінки. Спотворене або недостатньо розвинене уявлення про себе веде до порушення адаптації, що може супроводжуватися під-

Таблиця 1 – «Індекс життєвого стилю» Р. Плутчика – Г. Келермага

Шкали тесту ІЖС	Мін.	Макс.	Середнє	Медіана	Вибірка (N=42)		
					Низькі бали %	Середні бали %	Високі бали %
Заперечення	13	99	78,5	84	2,38	23,81	73,81
Витіснення	6	99	77	92	14,29	9,52	76,19
Регресія	6	99	70,3	80	14,29	26,19	59,52
Компенсація	5	99	76,2	91,5	19,05	7,14	73,81
Проекція	5	99	55,3	55	35,71	23,81	40,48
Заміщення	23	99	81,1	93	9,52	14,29	76,19
Інтелектуалізація	6	99	74,5	81,5	11,90	14,29	73,81
Реактивне новоутворення	7	99	61,4	61	35,71	16,67	47,62

вищеною конфліктністю, порушенням взаємин, зниженням працездатності і погіршенням стану здоров'я [11]. Багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» містить 165 питань і має п'ять шкал (достовірність, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність, особистісний адаптивний потенціал).

По результатам проведеного дослідження нами було виділене групи адаптаційних особливостей особистості студента в період ранньої юності, відповідно до якого встановлено особистісний потенціал.

1-2 (1 особа) група хороших адаптаційних можливостей, особи які відносяться до цієї групи досить легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять в новий колектив, досить легко і адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки.

3 група (6 осіб) група з задовільною адаптацією. У осіб цієї групи на початку адаптаційного процесу можуть бути психологічний стан проявляються в конфліктності і агресивності.

4 група (35 осіб) група зі зниженою адаптацією. Особи цієї групи мають низьку нервово-психічною стійкістю, конфліктні, можуть допускати асоціальні вчинки.

Тест «смыслово-жизненных ориентаций Д. О. Леонтьева» з адаптованою версією тесту «Мета в житті» (Purpose in Life) Дж. Крамб і Л. Махольку за допомогою якого вони хотіли виміряти ступінь вираженості «волі до життя» у різних респондентів порівнюючи між собою людей з високими професійними досягненнями і з високою виразністю волі в пошуках сенсу; інших, які страждають від неврозу і схильності до самогубства.

Одна з адаптацій тесту Дж. Крамб і Л. Махолька дослідження свідомості життя була зроблена Д. А. Леонтьевим [8]. Ця російськомовна версія тесту дослідження свідомості життя пропонує п'ять факторів, які автор і його послідовники ділять на дві групи. В першу з них дослідники включили чинники «цілі в житті»,

«інтерес і емоційна насиченість життя» і «задоволеність самореалізацією», співвідносячи і пов'язуючи їх приблизно з майбутнім (цілі), з сьогоденні (процес) і з минулим (результати), наділяючи їх якостями потенційних джерел сенсу людського життя. Друга група чинників включає «локус контролю – Я» і «локус контролю – Життя», тобто впевненість людини в тому, що він може бути фактором свого власного життя, і усвідомлення того, що існує потенційна можливість для самостійного вибору і його реалізації в житті. Цю версію тесту під назвою «Тест смысловиттєвих орієнтацій», що включає п'ять субшкал, що відображають три конкретні смысловиттєві орієнтації та дві збоку локусу контролю, об'єднані «Загальним показником» свідомості життя.

З таблиці 2 видно що у більшості респондентів переважають середні результати по всім шкалам тесту, однак шкала «Лocus контролю – Я» має виражений показник низьких балів локус-контролю, що каже про те що у 59,5 % студентів є проблема з впевненістю щодо можливості керувати життєвими подіями.

Методика визначення стильових особливостей саморегуляції поведінки В. І. Моросанової розроблено в 1988 році. По визначенню В. І. Моросанової «стильовими особливостями саморегуляції є типові для людини і найбільш істотні індивідуальні особливості самоорганізації та управління зовнішньої і внутрішньої цілеспрямованої активності, які стійко проявляються в різних її видах» [10]. Метою опитувальника є діагностика розвитку індивідуальної саморегуляції і її індивідуального профілю, яка включає показники планування, моделювання, програмування, оцінки результатів, а також показників розвитку регулятивно-особистісних властивостей таких як гнучкість і самостійність. За допомогою цієї методики можна визначити рівень розвитку загальної саморегуляції як регулятивних передумов успішності оволодіння новими видами діяльності.

Таблиця 2 – «Смыслово-жизненные ориентации» Д. О. Леонтьева

Шкали тесту СЖО	Мін.	Макс.	Середнє	Медіана	Вибірка (N=42)		
					Низькі бали %	Середні бали %	Високі бали %
Показник свідомості життя	38	135	85,8	90	135		
Цілі в житті	6	42	25,7	26,5	19	76,2	4,8
Процес життя	6	42	23,9	23,0	21,4	73,8	4,8
Результативність життя	11	34	21,8	21,5	26,2	73,8	-
Лocus контролю – Я	7	26	18,07	18,5	59,5	40,5	-
Лocus контролю – життя	6	41	26,16	27	2,4	83,3	2,4

У процентному відношенні результати проведеного тестування студентів коледжу 42 осіб мають такий вигляд: планування (низький рівень 19%, середній рівень 52,4%, високий рівень 28,6%); моделювання (низький рівень 26,2%, середній рівень 57,1 %, високий рівень 16,7 %); програмування (низький рівень 9,5, середній рівень 83,3%, високий рівень 7,1%); оцінювання результатів (низький рівень 23,8% середній рівень 64,3%, високий рівень 11,9%); гнучкість (низький рівень 28,6% середній рівень 59,5%, високий рівень 11,9%); загальний рівень саморегуляції (низький рівень 26,2% середній рівень 64,3%, високий рівень 9,5%)

Висновок. Отже можна підсумувати що психологічний захист і розвиток особистості пов'язані між собою. З одного боку психологічний захист є умовою гармонічного розвитку особистості, оскільки дає змогу забезпечити адаптацію через реалізацію рівноваги динамічного розвитку. З іншого боку, розвиток особистості в період юнацтва є одною з умов психологічного захисту, забезпечуючи процес трансформації особистості та її життя, без чого не можлива конструктивна взаємодія зі світом. Самозахисні зусилля особи спрямовані на адаптацію до оточення (збереження) з одної сторони, а з іншої до трансформації психологічної ситуації (зміна).

Література

1. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Ленинград, 1988.
2. Возрастная психология Л. Ф. Обухова. Москва: Издательство Юрайт, 2015. 460 с.
3. Журбин В. И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса. Вопросы психологии. 1990. №4. С. 14–22.
4. Карвасарский Б. Д., Алексеева Д. А., Ташлыков В. А., Якубзов А. М. Основные типы психологической дезадаптации у бывших воинов-интернационалистов. Психологическая диагностика и психотерапия: Метод рекомендации. Ленинград, 1990.
5. Коцюбинский А. П., Шейнина Н. С. Об адаптации психически больных (уточнение основных понятий). Обзор психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. 1996. № 2. С. 203–212.
6. Куттер П. Современный психоанализ. Санкт Петербург, 1997. 351 с.
7. Лазарус, Р. Теория стресса и психофизиологические исследования. Эмоциональный стресс / под ред. Л. Леви. Ленинград : Медицина, 1970.
8. Леонтьев Д. А. Тест смысловых ориентаций (СЖО). Москва, 1992. 16 с.
9. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: справочник практического психолога. Москва : Изд-во Эксмо, 2005. 992 с.
10. Моросанова В. И. Опросник «Стиль саморегуляции поведения» (ССПМ): Руководство. Москва: Когито-Центр, 2004. 44с. (Психологический инструмент).
11. Практикум з психології менеджменту та професійної діяльності. Під ред. Г. С. Никифорова, М. А. Дмитрієвой, В. М. Снеткова. Санкт Петербург, 2001. С. 127–129, 138–141.
12. Резнікова О. А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / О. А. Резнікова ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковород. Х., 2010. 21 с. укр.
13. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва: Просвещение, 1989. 448 с.
14. Ялтонский В. М. Современные теоретические подходы к исследованию совладающего поведения [Электронный ресурс]. Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. 2010. N 1. URL: <http://medpsy.ru>

References:

1. Berezin F. B. (1988). Mental and psychophysiological adaptation of the person. Leningrad.
2. Age psychology L. F. Obukhova (2015). Moscow: Yurayt Publishing House.
3. Zhurbin V.I. The concept of psychological protection in the concepts of Z. Freud and K. Rogers. *Questions of psychology*. 1990. №4. P. 14–22.
4. Karvasarsky B. D., Alekseeva D. A., Tashlykov V. A., Yakubzov A. M. (1990), The main types of psychological maladaptation in former internationalist soldiers. Psychological diagnosis and psychotherapy: A method of recommendation. Leningrad.
5. Kotsyubinsky A. P., Sheinina N. S. On the adaptation of the mentally ill (clarification of basic concepts. *Review of psychiatry and medical psychology*. VM Bekhtereva. 1996. № 2. 203–212.
6. Cutter P. (1997) Modern psychoanalysis. St. Petersburg.
7. Lazarus, R. Theory of stress and psychophysiological research. Emotional stress / ed. L. Levy (1970). Leningrad: Medicine.
8. Leont'ev D. A. (2005) Test of semantic-life orientations (SJO). Moscow.
9. Malkina-Pykh I. G. (2005). Psychosomatics: a guide for practical psychologists. Moscow: Izd-vo Eksmo.
10. Morosanova V. I. (2004) Questionnaire «Style of self-regulation of behavior» (SSPM): Management. Moscow: Kogito-Center. (Psychological tool).

11. Workshop on psychology of management and professional activity. Ed. G.S. Nikiforova, M. A. Dmitrieva, V. M. Snetkova St. Petersburg, 2001. 127–129, 138–141.
12. Reznikova O. A. Adaptive transformation of psychological protection of the student's personality: author's ref. dis. ... cand. psychol. Science: 19.00.07 / O. A. Reznikov; Hark. nat. ped. Univ. GS Frying pans. H., 2010. 21 p.
13. Freud Z. Psychology of the unconscious. M.: Enlightenment, 1989. 448 p.
14. Yaltonsky V. M. Modern theoretical approaches to the study of coping behavior. *Medical psychology in Russia: electron. scientific magazine*. 2010. N 1. URL: [http:// medpsy.ru](http://medpsy.ru)

Iryna Savenkova

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Yulia Missuk

K. D. Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University,
Odessa, Ukraine

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL JUSTIFICATION OF THE STUDY OF NNHE ADAPTIVE TRANSFORMATION OF THE PSYCHOLOGICAL PROTECTION OF THE STUDENTS PERSONALITY

Abstract. *The problem of the relationships of mechanisms of psychological protection with the process of adaptation of students is considered to the educational environment in the university in this article. It is justified the feasibility of the study student period, that places higher demands to the psychological protection of the individual. The description of the theoretical justification of the problem of psychological protection and its features is given on the analysis of the scientific literature. It is presented the picture of the strategies of adaptive behavior of the person. The psychodiagnostic techniques are described such as (test "Lifestyle Index" K. R. Plutchik – G. Kelermag, the methodology "The indicator of strategies to overcome stress" of D. R. Amirkhan in the adaptation of N.O. Syroty and V.M. Yalta, the multifactor personal questionnaire "The adaptability" of A. G. Maklakova in the adaptation of S. V. Chermnyanin, the test of semantic and real orientations of D. O. Leontiev, the methodology of determining the stylistic features of self-regulation of behavior by V. I. Morosanova and E. M. Konoj). All they are used in the research of the features of psychological protection of personality and transformational adaptation. It is given the data of empirical research of features of formation of strategies of adaptive behavior in the course of psychological protection of the personality of the student. The psychological protection and personality development are related with each other, allowing the individual to adapt to difficult living conditions.*

On the one hand, the psychological protection is a condition for the harmonious development of the student's personality. It allows to provide adaptation through realization of balance of dynamic process of development. On the other hand, the development of personality in adolescence period is one of the conditions of psychological protection, ensuring the process of transformation of the individual and its life. The constructive interaction with the surrounding world is not possible without it. On the one hand, the self-protective efforts of a person are aimed at adaptation to the environment (preservation), and on the other hand, to the transformation of the psychological situation (change).

Key words: student, psychological protection, adaptive transformation.

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-48-52
УДК 159.9

І. І. САВЕНКОВА,
доктор психологічних наук, професор
ORCID ID 0000-0003-0081-9297
E-mail: savenkova-1966@ukr.net

М. СТАШЕВСЬКА,
студентка соціально-гуманітарного факультету
E-mail: marina132181.ms@gmail.com
Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
м. Одеса, Україна

СПІВВІДНОШЕННЯ СТРАХУ З ЕМОЦІЙНІСТЮ

Анотація. Метою цієї статті є виклад результатів теоретико-емпіричного дослідження співвідношення показників актуальних страхів і якісних показників емоційності. Надано теоретичний аналіз поняття «страх».

Методи. Для емпіричного дослідження застосовано «Опитувальник ієрархічної структури страхів особистості» Ю. Щербатих і Е. Івлева і «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» Саннікової О. П.

Результати. За допомогою кореляційного аналізу між показниками актуальних страхів і якісними показниками емоційності виявлено додатні значимі зв'язки з модальностями «гнів», «страх», «печаль», і з модальністю «радість» – від'ємні значимі зв'язки.

Висновки. Страх розглядається як емоційний стан, що відбиває захисну біологічну реакцію людини або тварини під час переживання ними реальної чи уявної небезпеки для їхнього здоров'я і благополуччя. Емоційність розуміється як властивість особистості і розглядається як усталене, інтегральне, структурне утворення, що характеризується певним поєднанням її різнорівневих показників. У цьому дослідженні розглядається вплив саме якісних характеристик емоційності, котрі містять інформацію про модальність і знак емоційного переживання, на прояви страху. Збір емпіричних даних відбувався за допомогою таких психодіагностичних методик: «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості» (ICAC) Ю. Щербатих і Е. Івлева; «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» О. П. Саннікової. За результатами кореляційного аналізу між показниками актуальних страхів і якісними показниками емоційності встановлено додатні значимі зв'язки з модальностями «гнів», «страх», «печаль», і з модальністю «радість» – від'ємні значимі зв'язки.

Ключові слова: страх, екзистенційний страх, емоційність, властивість особистості, кількісний аналіз.

Вступ. Проблемі взаємозв'язку страху та інших емоцій необхідно, на наш погляд, приділити особливу увагу. Сьогодні, в період трансформації суспільства, коли змінюються загальнолюдські моральні норми, матеріальні цінності стають найголовнішими, проблема страху стала дуже актуальною. Слабка захищеність населення від негативних явищ спричинила появу у багатьох людей тривоги і страху за себе і своє майбутнє. Тривога, занепокоєння, страх, паніка, жах – явища, які часто присутні в житті людини. Вони можуть бути різними за інтенсивністю, тривалістю, структурою від легкого короточасного неспокою до паралізуючого жаху, складаючи різноманітну палітру переживань, які супроводжують різні життєві події: хвороби, конфлікти, неприємні і несподівані події тощо.

Виходячи з особливостей визначень поняття страху, вивчення зазначеного феномену безпосередньо пов'язане з вивченням проблеми емоцій. Питанням дослідження емоційних про-

явів особистості, що пов'язані з розвитком страхів, займалися такі науковці, як: Л. М. Аболін, Б. Г. Ананьєв, П. К. Анохін, Г. М. Бреслав, В. К. Вілюнас, Б. І. Додонова, К. Ізарда, О. П. Саннікова, Я. Рейковський та ін.

Багато авторів, вивчаючи особливості страху, спираються на теорію диференційних емоцій, згідно якої існує певна кількість базисних емоцій, кожна з яких має властиві тільки їй мотиваційні та феноменологічні характеристики. Такі базисні емоції (радість, гнів, страх) призводять до певних внутрішніх переживань та зовнішніх проявів і можуть взаємодіяти між собою, послаблюючи чи підсилюючи одна одну [2].

В психологічній літературі страх визначається емоційний стан, що відбиває захисну біологічну реакцію людини або тварини під час переживання ними реальної чи уявної небезпеки для їхнього здоров'я і благополуччя [3].

Ф. Ріманом здійснено фундаментальне дослідження основних форм страхів. Так, автор

виділяє такі чотири основні форми страху: 1) страх перед самовідторгненням, що переживається як втрата «Я» та залежність; 2) страх перед самостановленням, що характеризується беззахисністю та ізоляцією; 3) страх перед зміною, якому властива мінливість та невпевненість; 4) страх перед необхідністю, що переживається як остаточність та несвобода. На думку Ф. Рімана зазначені форми страху викликані базальними тенденціями, що визначають соціальне та біологічне життя людини [5, с. 24].

Ю. В. Щербатих пропонує розділити страхи на три групи: біологічні, що безпосередньо пов'язані із загрозою життю людини; соціальні, які містять побоювання та острахи за зміну свого соціального статусу і екзистенціальні, що пов'язані із самою сутністю людини, характерні для усіх людей. Автор виділяє вісім головних різновидів соціальних страхів, які він поєднує у чотири пари: 1) страхи керівництва і підпорядкування; 2) страхи успіхів і невдач; 3) страхи близьких соціальних контактів (страх самотності та страх близькості з іншою людиною); 4) страхи оцінювання та неуваги з боку інших людей [8].

Окремо слід виділити групу екзистенціальних страхів, до яких науковці відносять глибокий страх від усвідомлення своєї смертності, незворотності буття, страхи, пов'язані з процесом старіння тощо. Екзистенціальні страхи пов'язані із самою сутністю людини і є характерними для всіх людей. Вони частіше проявляються у емоційно чутливих, з високим рівнем особистісної тривожності старших підлітків [4; 8].

Емоційність як риса особистості, що сформувалася до певного моменту психічного розвитку під впливом біологічних і соціальних чинників, системно впливає на формування усіх рівнів розвитку особистості. Вона як стійка характеристика впливає на чутливість до переживань актуальних емоцій певної модальності. Таким чином, означена риса розглядається як фокус перетину усіх емоційних модальностей, як глобальна властивість, у просторі якої протікають усі психічні процеси і стани, як процес, результат і підсумок онтогенетичного розвитку особистості [6].

У цьому контексті становить інтерес теорія емоцій Р. Плутчика. Він запропонував розглядати особистісні риси як комбінацію двох або декількох первинних емоцій, навіть взаємовиключних. Соціальні регулятори (феномени суспереб) характеризуються, з позиції Р. Плутчика, як поєднання страху і інших емоцій, а тривожність – як поєднання страху і очікуван-

ня. На думку автора, аналіз ситуацій, що породжують у людини страх, і виявлення очікувань людини по відношенню до таких ситуацій допомагає зрозуміти динаміку тривоги [9].

Б. І. Додонов, розглядаючи інформаційну теорію емоцій, зазначає, що оцінки страху позитивно корелюють з дистресом (горем) і негативно корелюють з оцінкою радості [1]. К. Ізард зазначає, що схильність до страху може врівноважувати схильність до гніву, утримуючи індивіда від агресивних вчинків і конфліктів [2].

В цьому дослідженні ми спираємось на визначення емоційності, запропоноване О. П. Санніковою. Так автор розуміє емоційність як властивість особистості і розглядає її як усталене, інтегральне, структурне утворення, що характеризується певним поєднанням її різнорівневих показників. О. П. Саннікова виокремлює такі рівні емоційності: формально-динамічний, змістовно-особистісний і соціально-імперативний. Між зазначеними рівнями емоційності виділяються підструктура якісних характеристик емоційності і підструктура досвіду [6]. Слід зазначити, що на цьому етапі дослідження ми розглядаємо вплив саме якісних характеристик емоційності, котрі містять інформацію про модальність і знак емоційного переживання, на прояви страху.

Враховуючи зазначене, можна припустили, що позитивні емоції встановлюють від'ємні зв'язки з показниками страху, а негативні – додатні.

Метою нашого дослідження є виклад результатів теоретико-емпіричного дослідження співвідношення показників екзистенціального страху і якісними показниками емоційності.

Методи дослідження. Емпіричне дослідження включало три етапи: підготовчий, діагностичний, аналітичний. На підготовчому етапі були визначені організаційні умови проведення дослідження, відібрано психодіагностичні методики, визначено вибірку дослідження. Збір емпіричних даних відбувався за допомогою таких психодіагностичних методик: «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості» (ICAC) Ю. Щербатих і Е. Івлєва; «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» О. П. Саннікової.

«Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості» Ю. Щербатих і Е. Івлєва спрямований визначення інтенсивності прояву різних видів страху і наявності фобій в цілому [8].

«Психодіагностичний чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» [6] дозволяє діагностувати якісні показники емоцій-

ності – паттерни стійких емоційних переживань: модальності «радість» (Р), «гнів» (Г), «страх» (С), «печаль» (П).

У дослідженні взяло участь 30 осіб – студенти першого курсу Інституту фізичної культури, спорту та реабілітації Державного закладу «Південноукраїнський національний університет імені К. Д. Ушинського» (м. Одеса). На діагностичному етапі дослідження була проведена діагностика обстежених за обраними методиками. На аналітико-інтерпретаційному етапі здійснено кількісний (кореляційний) аналіз даних за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Microsoft Windows.

Дискусія. З метою репрезентації результатів був використаний метод таблиць. Результати кореляційного аналізу наведено в табл. 1.

Аналіз табл. 1. дозволив встановити такі факти. Перш за все, відзначимо наявність значної кількості взаємозв'язків між показниками страху і якісними показниками емоційності.

Таблиця 1 – Коефіцієнти кореляції між показниками страху і якісними показниками емоційності

Показники страху	Показники емоційності			
	Р	Г	С	П
С1		473**	509**	
С2		522**	548**	
С5			503**	
С6			473**	382*
С7			381*	
С10		496**		
С11	-389*			
С15		383*	384*	392*
С16			517**	
С18		547**	389*	
С19		475**	405*	
С22				388*
С23	-463**		380*	

Примітка. Тут і далі: 1. Нулі та коми не вказані. 2. Знак * вказує на рівень значущості $p \leq 0,01$, без позначення – $p \leq 0,05$. 3. Умовні позначення показників страху: С1 – страх павуків і змій; С2 – страх темряви; С5 – страх злочинності; С6 – страх начальства; С7 – страх змін в особистому житті; С10 – страх за серце; С11 – страх бідності; С15 – страх смерті; С16 – боязнь замкнутих просторів; С18 – страх глибини; С19 – страх перед негативним наслідками хвороб близьких людей; С22 – страх самогубства; С23 – страх перед публічними виступами; 4. умовні позначення показників емоційності: Р – модальність «радість», Г – модальність «гнів», С – модальність «страх», П – модальність «печаль».

Показник емоційності радість (Р) від'ємно пов'язаний з показником страху – страх бідності (С11) на 5% рівні і з показником страх перед публічними виступами (С23) на 1% рівні.

Показник емоційності гнів (Г) встановив значимі додатні зв'язки з більшістю показників страху, переважно на 1% рівні, а саме: з показниками страх павуків і змій (С1), страх темряви (С2), страх за серце (С10), страх глибини (С18), страх перед негативним наслідками хвороб близьких людей (С19) на 1% рівні, і з показником страх смерті (С15) на 5% рівні.

Показник емоційності страх (С) продемонстрував найбільшу кількість кореляційних зв'язків з показниками страху. Так, з показниками страх павуків і змій (С1), страх темряви (С2), страх злочинності (С5), страх начальства (С6), боязнь замкнутих просторів (С16) він додатно корелює на 1% рівні; а з показниками страх змін в особистому житті (С7), страх смерті (С15), страх глибини (С18), страх перед негативним наслідками хвороб близьких людей (С19), страх перед публічними виступами (С23) – на 5% рівні.

І, показник емоційності печаль (П) виявив значимі додатні зв'язки з такими показниками страху, як страх начальства (С6), страх смерті (С15) і страх самогубства (С22) на 5% рівні.

Отримані результати пояснюються психологічною сутністю емоцій. В психологічній літературі зазначено, що емоції різного знака і модальності (якості) відрізняються одна від одної, по-перше, відношенням до об'єкта, що знаходить свій вираз у знаку домінуючих емоцій (додатному або від'ємному), по-друге, у спрямованості (на об'єкт або від нього), і по-третє, у способі взаємодії з об'єктом (активному чи пасивному). Різним емоційним модальностям притаманне різне поєднання означених характеристик. Так, емоції модальності «радість» мають додатний знак (+), що означає позитивне ставлення до об'єкта, активну з ним взаємодію та спрямованість на об'єкт; модальності «гнів» – від'ємний знак (-), що виявляється в негативному ставленні до об'єкта, але активній з ним взаємодії та спрямованістю на нього; модальності «страх» виявляють негативне ставлення до об'єкта, пасивну з ним взаємодію та спрямованість від нього; і модальності «печаль» – нейтральне або негативне ставлення до об'єкта, пасивну з ним взаємодію та спрямованість від нього [6].

Таким чином, проведене емпіричне дослідження дозволило встановити численні зв'язки між показниками актуальних страхів і якісними показниками емоційності.

Висновки:

1. Страх розглядається як емоційний стан, що відбиває захисну біологічну реакцію людини або тварини під час переживання ними реальної чи уявної небезпеки для їхнього здоров'я і благополуччя.
2. Емоційність розуміється як властивість особистості і розглядається як усталене, інтегральне, структурне утворення, що характеризується певним поєднанням її різнорівневих показників. У цьому дослідженні розглядається вплив саме якісних характеристик емоційності, котрі містять інформацію про модальність і знак емоційного переживання, на прояви страху.
3. Збір емпіричних даних відбувався за допомогою таких психодіагностичних методик: «Опитувальник ієрархічної структури актуальних страхів особистості» (ICAC) Ю. Щербатих і Е. Івлева; «Чотирьохмодальнісний тест-опитувальник емоційності» О. П. Саннікової.
4. За результатами кореляційного аналізу між показниками актуальних страхів і якісними показниками емоційності встановлено додатні значимі зв'язки з модальностями «гнів», «страх», «печаль», і з модальністю «радість» – від'ємні значимі зв'язки.

Література:

1. Додонов Б. И. (1977). Эмоция как ценность. Москва: Политиздат. 272 с.
2. Изард Кэрролл Э. (1999). Психология эмоций. [пер. с англ.]. Санкт Петербург : Питер. 464 с.
3. Ильин Е. П. (2017). Психология страха. Питер; Санкт-Петербург. 352 с.
4. Леонтьев Д. А. (2003). Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва: Смысл. 483 с.
5. Римаан Ф. (1998). Основные формы страха. [пер. с нем. Э. Л. Гушанского]. Москва: Алетея. 336 с.
6. Санникова О. П. (1995). Эмоциональность в структуре личности. Одесса: Хорс. 334 с.
7. Стасюк В. В. (2013). Поняття страху та його види: Спроба детермінації. Вісник Національного університету оборони України. 3 (34). С. 312-315.
8. Щербатых Ю. В. (2005). Избавься от страха. Москва: ЭКСМО. 512 с.
9. Plutchik R. (1983). Emotions in early development: A psychoevolutionary approach. In R.Plutchik, & H. Kellerman (Eds.). Emotion: Theory, research, and experience. Vol. 2. N.Y.: Academic Press.
10. Savenkova I. I., Didukh M., Khazratova N., Voitsekhovska O. Chronopsychological forecast of nefrourological diseases. *Eur Asian Journal of Bio Sciences*, 14, 2411-2415 (2020)
URL:<http://www.ejobios.org/download/chronopsychological-forecast-of-nefrourological-diseases-7796.pdf>
11. Savenkova I. I., Liseenko O., Semenyk N., Syslova V. Time allocation, stress and job satisfaction in eye-careworkers. *Ophthalmological journal*. № 6 (497), 2020. <http://doi.org/10.31288/oftalmolzh202067682>
Режим доступу: <http://www.ozhurnal.com/en/archive/2020/6/14-fulltext>
12. Savenkova I. I., Kuznetsova, O., Litvinenko, I., Oleksyuk, O. Features of displayofanxie Tyofchil dren suffering from Psychosomatic diseases. *Journal of Environmental Treatment Techniques*, 2020, 8(4), с. 1516-1520.
URL: <http://www.jett.dormaj.com/docs/Volume8/Issue%204/Features%20of%20Display%20of%20Anxie%20of%20Children%20Suffering%20from%20Psychosomatic%20Diseases.pdf>

Reference:

1. Dodonov B. I. (1977). Emotion as a value. Moscow: Politizdat.
2. Izard Carroll E. (1999). Psychology of emotions. [trans. from English]. St. Petersburg : Peter.
3. Ilyin E. P. (2017). The psychology of fear. Peter; St. Petersburg.
4. Leontiev D. A. (2003). Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of meaningful reality. Moscow: Meaning.
5. Riemann F. (1998). The main forms of fear. [trans. from German E. L. Gushansky]. Moscow: Aleteya.
6. Sannikova O. P. (1995). Emotionality in the structure of personality. Odessa: Hors.
7. Stasyuk V. V. (2013). The notion of fear and its types: Attempt determination. *Herald of the National Defense University of Ukraine*. 3 (34). 312-315.
8. Shcherbatykh Yu.V. (2005). Get rid of fear. Moscow: EKSMO.
9. Plutchik R. (1983). Emotions in early development: A psychoevolutionary approach. In R. Plutchik, & H. Kellerman (Eds.). Emotion: Theory, research, and experience. Vol. 2. N.Y.: Academic Press.
10. Savenkova I.I., Didukh M., Khazratova N., Voitsekhovska O. Chronopsychological forecast of nefrourological diseases. *Eur Asian Journal of Bio Sciences*, 14, 2411-2415 (2020)
<http://www.ejobios.org/download/chronopsychological-forecast-of-nefrourological-diseases-7796.pdf>
11. Savenkova I. I., Liseenko O., Semenyk N., Syslova V. Time allocation, stress and job satisfaction in eye-careworkers. *Ophthalmological journal*. № 6 (497), 2020.

<http://doi.org/10.31288/oftalmolzh202067682>

<http://www.ozhurnal.com/en/archive/2020/6/14-fulltext>

12. Savenkova I. I., Kuznetsova, O., Litvinenko, I., Oleksyuk, O. Features of display of anxiety of children suffering from Psychosomatic diseases. *Journal of Environmental Treatment Techniques*, 2020, 8(4), 1516-1520.
<http://www.jett.dormaj.com/docs/Volume8/Issue%204/Features%20of%20Display%20of%20Anxiety%20of%20Children%20Suffering%20from%20Psychosomatic%20Diseases.pdf>

Iryna Savenkova

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Maryna Stashevskaya

K. D. Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University
Odessa, Ukraine

RELATIONSHIP BETWEEN FEAR AND EMOTIONALITY

Abstract. The purpose of this article is to present the results of theoretical and empirical research of the ratio of indicators of actual fears and qualitative indicators of emotionality. Theoretical analysis of the notion of "fear" is given.

Methods. "Questionnaire of the hierarchical structure of personality fears" by Yu. Shcherbatykh and E. Ivleva and "Four-modal test-questionnaire of emotionality" by O.P. Sannikova were used for empirical research.

Results. The correlation analysis between the indicators of actual fears and the qualitative indicators of emotionality revealed positive significant connections with the modalities "anger", "fear", "sadness", and with the modality "joy" revealed negative significant connections.

Conclusions. Fear is considered as an emotional state that reflects the protective biological response of a person or animal while experiencing a real or imagined danger to their health and well-being. Emotionality is understood as a property of personality and is considered as an established, integral, structural formation, characterized by a certain combination of its different levels of indicators. Emotionality is understood as a property of personality and is considered as an established, integral, structural formation, characterized by a certain combination of its different levels of indicators. This study examines the influence of qualitative characteristics of emotionality, which contain information about modality and a sign of emotional experience, on the manifestations of fear. This study considers the influence of qualitative characteristics of emotionality, which contain information about modality and a sign of emotional experience, on the manifestations of fear. Empirical data were collected using the following psychodiagnostic methods: "Questionnaire of the hierarchical structure of actual fears of the personality" (HSAF) by Yu. Shcherbatykh and E. Ivleva; "Four-modal test-questionnaire of emotionality" by O.P. Sannikova. According to the results of the correlation analysis between the indicators of actual fears and qualitative indicators of emotionality, positive significant connections have been established with the modalities "anger", "fear", "sadness", and negative significant connections have been established with the modality "joy".

Key words: fear, existential fear, emotionality, personality trait, quantitative analysis.

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-53-61
УДК 159.923.2

Н. В. ХАЗРАТОВА,
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної та практичної психології
Email: monz_3@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1471-3234>
Національний університет «Львівська політехніка»,
Львів, Україна

І. Р. ПЕТРОВСЬКА,
кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри психології
Email: petrovin55@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7544-945X>
Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів, Україна

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. В статті обґрунтовано, що найбільш перспективним для вивчення громадянської ідентичності особистості є організаційно-ігровий підхід, який дозволяє синтезувати основні ідеї відомих наукових підходів (психоаналітичного, символічного інтеракціонізму, когнітивної психології, конструкціонізму), а також доповнює їх положеннями транзакційного/сценарного аналізу та концепціями організаційної ідентичності, з врахуванням сутнісних характеристик громадянської ідентичності особистості.

Ключові слова: соціальна ідентичність, громадянська ідентичність, самовизначення, соціалізація, інтеріоризація ролей, гра, сценарій, організаційне середовище.

Вступ. Громадянська ідентичність як різновид соціальної ідентичності особистості може вивчатися в руслі різних наукових підходів: психоаналітичному (У. Джемс, З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, А. Ватерман) – як феномен, що має динамічний і структурний характер; як особистісний конструкт, що відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами і стандартами; символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Г. Мід, І. Гофман, Г. Фогельсон, Ш. Струкер, Ю. Габермас) – як інтеріоризована роль, що визначається соціальними позиціями людини в спільнотах різного розміру і значущості; як своєрідне відображення узагальнених інтеракцій; когнітивної психології (Г. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл, О. Чріст, Р. ван Дік, У. Вагнер, Дж. Стеллмачер) – як частина «Я-концепції», що виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству; як наслідок самокатегоризації щодо «своїх» і «чужих»; когнітивного конструктивізму та соціального конструкціонізму (Дж. Келлі, Л. Виготський, П. Бергер, Т. Лукман, Ф. Барт, К. Джерджен, Р. Харре, С. Хантингтон, Т. Стефаненко) – як цілісна і динамічна система соціальних конструктів особистості, що активно конструюється нею в процесі життєдіяльності; як феномен, що може бути сконструйова-

ний елітами, яка впливає на суспільство через ідеологію.

Пропонуємо розглянути феномен громадянської ідентичності також в рамках організаційно-ігрового підходу, засадничими положеннями якого є положення транзакційного/сценарного аналізу (Е. Берн, К. Штайнер) та концепції організаційної ідентичності (С. Альберт, Б. Ешворт, Дж. Даттон).

Метою статті – є теоретичний аналіз різних наукових підходів до вивчення громадянської ідентичності як різновиду соціальної ідентичності, виокремлення сутнісних ознак громадянської ідентичності особистості.

Методи. Для досягнення мети використано систему загальнонаукових методів: аналіз та синтез основних положень науково-дослідницьких джерел з проблематики дослідження, осмислення, систематизація, узагальнення та інтерпретація наукових даних щодо феномену соціальної ідентичності і громадянської ідентичності як її різновиду.

Результати. Яскравим представником психоаналітичного підходу до вивчення ідентичності є американський психолог Ерік Еріксон. Е. Еріксон розглядає ідентичність як складне, багаторівневе особистісне утворення [21, с. 78-80]. Щодо соціальної ідентичності, то Е. Еріксон розмежовує її на групову (включеність

особистості в різні спільноти, підкріплена суб'єктивним відчуттям внутрішньої єдності зі своїм соціальним оточенням) і психосоціальну (те, що дає людині відчуття значущості свого буття в рамках даного соціуму; продукт взаємодії між суспільством і особистістю) [12]. Процес становлення ідентичності описується ним як конфігурація, яка поступово складається в дитинстві шляхом послідовних «Я-синтезів» і перекристалізації.

Саме Е. Еріксон ввів поняття кризи ідентичності особистості (період конфлікту між сформованою конфігурацією елементів ідентичності та відповідним способом вписування себе в навколишній світ) і висновок про їх зв'язок з кризами суспільства. Кризи ідентичності особистості в періоди криз суспільства служать відправною точкою створення елементів нової ідентичності, тому розглядати ідентичність необхідно завжди в контексті часу – історичному, політичному та ін. [22].

Наявність або відсутність кризи (стану пошуку ідентичності) та наявність або відсутність одиниць ідентичності (особистісно значущих цілей, цінностей і переконань) є основними параметрами статусної моделі ідентичності Дж. Марсія, яка описує чотири стани (статуси) ідентичності: *досягнута, мораторій; передчасна; дифузна* [27]. Дж. Марсія розглядає ідентичність не просто як сукупність знань і уявлень, але як структуру Его – внутрішньо самостворювану, динамічну організацію потреб, здібностей, переконань та власної історії, що розвивається в міру розв'язання значущих соціальних проблем, прийняття значущих рішень, в ситуації соціального вибору [28].

В цьому контексті доречним буде згадати М. Заковоротну, яка вважає, що становлення ідентичності полягає в процесі важкого вибору між Я – запозиченим, скопійованим, яке легко здобувається і Я, яке створюється власними зусиллями і стараннями [8].

На ціннісно-вольових аспектах феномену ідентичності акцентує свою увагу А. Ватерман. Він, також як і Дж. Марсія, описує ідентичність в контексті самовизначення і відповідного процесу вибору цілей, цінностей і переконань (елементів ідентичності) [34]. Вони формуються в результаті вибору серед різних альтернативних варіантів в період кризи ідентичності і є основою для визначення сенсу життя, напрямків діяльності та поведінки.

Таким чином, психоаналітичний підхід дає змогу при вивченні громадянської ідентичності врахувати її розуміння як феномена, що має динамічний і структурний характер, тісно

пов'язаний з безперервним процесом розвитку особистості та її самовизначенням. Ключовими для нас аспектами є згадані вище: включеність особистості, відчуття внутрішньої єдності з іншими, значущість свого буття в рамках даного соціуму, стан пошуку ідентичності/самовизначення.

В рамках *символічного інтеракціонізму* ідентичність трактується як результат соціального оточення й взаємодії, формується через систему комунікативних практик – між індивідом і соціальними групами, до яких він себе відносить та частиною яких його визнають інші суб'єкти інтеракції.

Передумовами становлення ідентичності в рамках символічного інтеракціонізму Дж. Міда є прийняття ролі іншого та інтерналізація узагальненого іншого [1, с. 28]. Становлення соціальної ідентичності тісно пов'язано з «всеосяжним узагальненим іншим», яким, на думку Дж. Міда, є суспільство. Визначальним при цьому є сукупність всіх загальних очікувань, соціальні норми і цінності суспільства, які значимі в певних ситуаціях і стосовно соціальних ролей. Через ідентифікацію з «узагальненим іншим» виникає засвоєння загальних соціальних стандартів мислення і діяльності [1].

Дж. Мід виділяє два основних рівня ідентичності: неусвідомлений і усвідомлюваний, що демонструють перехід від неусвідомлено прийнятих людиною норм, ролей і звичок Іншого до осмисленого ставлення до себе і своєї поведінки. При цьому перехід від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої можливий завдяки рефлексивним механізмам [11].

За Ш. Струкером, ідентичність – це інтеріоризовані ролі, які визначаються соціальними позиціями людини в спільнотах різного розміру і значущості (етнос, клас, група тощо). У процесі взаємодії відбувається концептуалізація себе або інтеріоризація певних ролей, що і продукує ідентичність. Соціальні ролі поступово конструюються в структуру ідентичності, яка становить собою ієрархічну послідовність різних інтеріоризованих ролей [30, с. 4, 24-25].

Ю. Габермас, намагався подолати протиріччя між соціальною і особистісною ідентичностями, оскільки Я в трактуванні символічного інтеракціонізму не може включати або одне або інше. На його переконання, Я-ідентичність утворюється із сукупності особистісної та соціальної ідентичностей, що розуміються як два її виміри і забезпечують баланс. Він розглядає структуру ідентичності як дві осі координат, що перетинаються: вертикальна – особистісна ідентичність (пов'язана з унікальністю проявів

людини (забезпечує життєвий шлях), горизонтальна – соціальна ідентичність (вектором якої є зовнішнє оточення (можливість виконувати вимоги всіх рольових систем, до яких належить людина); точка перетину координат – це і є Я-ідентичність, баланс між особистісною та соціальною ідентичностями [19].

Ідентичність, згідно І. Гофмана, не є притаманною людині від народження, а набувається в процесі соціальної взаємодії та соціалізації, є усвідомленням особистістю власної totoжності з іншими та своєї особливості, і складається з індивідуалізуючого та соціального елементів. [17].

Ідентичність за Ч. Кулі відноситься до сфери самосвідомості особистості і являє собою своєрідне відображення узагальнених інтеракцій. Він ввів поняття «дзеркальна самість», як уявлення людини про саму себе, яке є суб'єктивним відображенням думок оточуючих. Уявлення індивіда про себе багато в чому залежить від сприйняття його навколишніми. Ідентичність з'являється в результаті взаємодії з іншими людьми, засвоєння суспільних норм, цінностей, способів діяльності [25].

Отож, при вивченні громадянської ідентичності є можливість також врахувати основну ідею символічного інтеракціонізму про те, що ідентичність поєднує у собі індивідуалізуючий та соціальний аспект і формується в процесі соціалізації та соціальної взаємодії (інтеракції) через інтеріоризацію ролей, засвоєння суспільних норм, цінностей, типових моделей поведінки. Наголошується значущість рефлексивних механізмів у переході від неусвідомленої ідентичності до усвідомленої.

В рамках *когнітивного підходу* ідентичність розуміється як когнітивна система, що виконує роль регуляції поведінки у відповідних умовах.

Г. Теджфел визначав соціальну ідентичність як частину «Я-концепції», що виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі (або групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству [31; 32]. Оскільки членство в групах пов'язане з позитивною або негативною соціальною оцінкою, то і сама соціальна ідентичність людини може бути позитивною або негативною.

Формування соціальної ідентичності, за Г. Теджфелом, відбувається за допомогою трьох кроків: 1) соціальна категоризація (індивід самовизначається як член певної соціальної категорії (наприклад, як чоловік або жінка, як людина певної національності, віросповідання тощо); 2) соціальна ідентифікація (процес, за допомогою якого індивід поміщає себе в ту чи іншу

категорію, тобто засвоює норми і стереотипи поведінки, властиві групам членства); 3) соціальна ідентичність (отримання деякого результату – повного соціального ототожнення індивіда, тобто приписування собі засвоєних норм і стереотипів своїх соціальних груп таким чином, що вони стають внутрішніми регуляторами соціальної поведінки індивіда) [9, с. 46].

Продовженням ідей теорії соціальної ідентичності Г. Теджфела стала теорія самокатегоризації Дж. Тернера, яка робить ще більший акцент на когнітивних процесах, залучених до процесу самовизначення і самоінтерпретації та передбачає набуття соціальної ідентичності в процесі соціальної категоризації. Соціальна ідентичність, за словами Дж. Тернера є наслідком категоризації, тобто когнітивними уявленнями про себе як про подібного іншим індивідам всередині певного класу і відмінному від представників іншого класу [33].

Дж. Тернер першим упорядкував різні види ідентичності, висунувши гіпотезу про існування трьох рівнів самокатегоризації, які він розглядає одночасно і у якості рівнів ідентичності. Ці самокатегорії взаємозалежні і являють собою ієрархічну систему класифікації, що відбиває різні рівні абстракції «Я-концепції»: 1) найвищий (супер-ординатний), відображає буття людини в цілому, «Я як Людина» (*superordinate*); 2) середній, рівень інгрупових-аутгрупових категоризацій, що базується на соціальній спільності (формує соціальну ідентичність (*social identity*)); 3) підпорядкований (суб-ординатний) рівень особистісних самокатегоризацій, що виявляються як індивідуально-відмінні характеристики (формує особистісну ідентичність (*personal identity*)). Кожен вищий рівень повністю включає в себе попередній [9, с. 46]. При цьому соціальна категоризація – це система орієнтації, яка створює і визначає конкретне місце людини в суспільстві (забезпечує впевненість щодо того, хто вона така, і як себе вести).

На відміну від Г. Тежфела, Дж. Тернера, з їх розумінням особистісної та соціальної ідентичності як різних аспектів єдиного конструкту, концепція Г. Брейкуелл містить дещо інше бачення проблеми співвідношення особистісної та соціальної ідентичності. Г. Брейкуелл вважає, що особистісна ідентичність є продуктом соціальної ідентичності, вона наповнюється соціальним змістом, тими категоріями, які виходять від певної групи і якими мислить суб'єкт, визнаючи свою включеність в цю групу; формується в процесі селективного відбору характеристик, які є змістом різноманітних соціальних стереотипів [24]. Подібної думки дотримуються

А. Рід і К. Деаух, які зазначають, що у формуванні особистісної ідентичності істотну роль відіграє не тільки індивідуальний досвід, а й соціальні уявлення, поширені в культурі [29].

Важливим внеском когнітивного підходу у вивчення громадянської ідентичності вважаємо визначення самокатегоризації як сутнісного процесу у формуванні ідентичності (за допомогою самокатегоризації відбувається самовизначення особи), окреслення рівнів самокатегоризації, які розглядаються одночасно і у якості рівнів ідентичності, а також трактування ідентичності як внутрішнього регулятора поведінки індивіда.

Центральною ідеєю *конструктивістської парадигми*, яка об'єднує когнітивний конструктивізм і *соціальний конструкціонізм*, є ідея конструювання (вибудовування) реальності. Під конструюванням розуміється приведення інформації про світ в систему, організація цієї інформації в пов'язані структури, що сприяють досягненню її змісту.

З точки зору соціального конструювання реальності, ідентичність – це феномен, що виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда і суспільства [3, с. 116]. Згідно П. Бергера і Т. Лукмана людина створює світ навколо себе (екстерналізує), потім об'єктивує його шляхом інституціоналізації і повсякденних практик його повторення, а потім вже об'єктивованій соціальній світ піддається інтерналізації, тобто переводиться в свідомість людини в процесі соціалізації [3].

П. Бергер і Т. Лукман припускали можливість формування ідентичності певним «персоналом» шляхом навчання, яке може носити раціональний і контрольований характер, з використанням певних технік (як правило, використання механізмів підсилювання емоційної складової).

Отож, цікавим для вивчення громадянської ідентичності може виявитися ідея конструкціоністського підходу, що одним з джерел конструювання ідентичності є еліти в своєму широкому розумінні (політичні, наукові, релігійні, інтелектуальні і т.п.), які впливають на суспільство через ідеологію.

Ідеологію розуміють як систему, що включає міф про походження, який пояснює, легітимізує і надає цінність сучасності; домінуючий стереотип поведінки, який декларує правила і заборони щодо суспільного життя; бачення майбутнього, тобто цілі та ідеали, до яких еліта намагається вести суспільство [2].

Роль стосунків влади та статусу між групами у становленні ідентичності підкреслюють

також М. Хогг та Д. Абрамс. Це проявляється в тому, що група, яка домінує в суспільстві, має владу нав'язувати домінуючу систему цінностей та ідеологію, які служать для легітимізації та збереження статусу кво [26].

Доречно в цьому контексті згадати про такий феномен як радянська ідентичність, яка конструювалася за допомогою міфологізації мислення, в основі якої лежали нав'язувані радянській людині образ світу з поділом його на «своїх» і «чужих», образ «вождя», міф про «радянську людину», образ «прекрасного майбутнього». Міфи і символи соціалістичної ідеології, тісно пов'язані з певною інтерпретацією культурно-історичного минулого країни, виступали основою соціальних зв'язків, політичних дій тощо. Згідно з ідеологією тоталітарної системи тільки партійний лідер мав право визначати систему цінностей, що різко обмежувало свободу вибору окремими громадянами способів і форм своєї ідентичності.

Як зазначає С. Панкратов, міфологічна сутність радянської системи стала однією з причин її кризи, наслідком якої є втрата ідентичністю функції регулятива, що приводить у відповідність індивідуальні змістоутворення і процеси їх соціального проектування. Разом з системою духовних і громадянських цінностей «рухнула» і радянська ідентичність. В результаті втрати монополії комуністичної ідеології виник ідеологічний вакуум, а ідентичність набула нестійкого, аморфного, розмитого характеру. Відповідно у багатьох бывших радянських людей до сих пір триває пошук нової громадянської ідентичності [14].

Вчені (В. Сакаєв, Г. Ліпартеліані, А. Сабіров) намагаються дати відповідь на питання: чи можлива громадянська ідентичність без якоїсь ідеологічної бази? І переконані, що без ідеології обійтися не можна. На їх думку, там, де спрацьовує ідеологія – громадянська ідентичність сформована і функціонує нормально, а де не спрацьовує, там відбуваються катаклізми [5].

Можна погодитися з вищесказаним частково, зауваживши, що в США національна/загальногромадянська ідея не зафіксована в Конституції, американці живуть без офіційної ідеології, але у них є ідеологема, що всіма визнається: «Америка – це вільна країна». Саме такі цінності на першому місці. Ось це, напевно, і є та ідеологія, яка є джерелом розвитку суспільства.

Інструментом реалізації владних характеристик будь-якої еліти у її широкому прояві виступає дискурс як (зокрема) певний хід ідей та їх інституціоналізація, утілення у соціальні результати, які мають вважатися головним

проявом соціальної влади, а не просто засобом описування світу [7, с. 256]. Так, на думку Ю. Габермаса, сучасне громадянство постає системою дискурсивної комунікації, позбавленої етнічно-культурних залежностей, але поєднаної консенсусністю та раціональністю [6]. Влада дискурсу реалізується через механізми контролю і примусу, ефективним засобом для чого є мова. В будь-якому суспільстві виробництво дискурсу одночасно контролюється, підлягає селекції, організується і перерозподіляється за допомогою певної кількості процедур [18, с. 50]. Так, процеси ідентифікації призводять до дуже конкретного зіткнення індивідів з владою, оскільки держава, як показали П. Бурдьє і М. Фуко, прагне монополізувати не тільки легітимну фізичну силу, але і легітимну символічну силу, наприклад, влада іменувати, ідентифікувати, категоризувати, встановлювати, що є що і хто є хто, починаючи з елементарного: паспорт, фотографія, підпис тощо. Згідно М. Фуко, в даній діяльності виражається «керованість» модерної держави. Ідентичності конструюються інститутами і дискурсами, що охоплюються дисциплінарними практиками [13]. За допомогою реалізації дискурсу конструюються певні завдані зразки мислення, які інкорпорується у картину світу суб'єктів. Виступаючи внутрішнім утворенням, картина світу є частиною системи ідентичності особистості [2]. Формуючись під впливом певного дискурсу, картина світу зумовлює становлення ідентичності.

Дискусія. Аналіз наукових підходів (психологічного, символічного інтеракціонізму, когнітивної психології, когнітивного конструктивізму та соціального конструкціонізму) дозволив виокремити базисні аспекти, необхідні при вивченні громадянської ідентичності як різновиду соціальної ідентичності, в результаті чого стало можливим окреслити ще один напрям (організаційно-ігровий) вивчення громадянської ідентичності особистості, який, з одного боку, дозволяє синтезувати основні ідеї вище згаданих підходів, а, з іншого боку, доповнити їх новими, з врахуванням сутнісних характеристик громадянської ідентичності особистості.

В рамках організаційно-ігрового напрямку громадянська ідентичність розглядається нами як різновид організаційної ідентичності [15], яка становить собою самовизначення в організаційному середовищі держави, а також самоідентифікацію з роллю громадянина в контексті ігрових та сценарних взаємодій з державними інституціями та співгромадянами, і є

основним психологічним регулятором громадянської поведінки.

Громадянська ідентичність функціонує на трьох рівнях: інституціональному (відповідає стосункам «громадянин – держава»), спільнотному («громадянин – спільнота громадян») та індивідуальному («громадянин – Я») [16, с. 134].

На *інституціональному* рівні громадянська ідентичність ґрунтується на осмисленні себе в організаційному середовищі держави, зіставленні себе як громадянина з державою як організацією. Організаційне середовище держави сприймається, переживається, оцінюється кожним громадянином, оскільки він життєво причетний до нього [10]; воно продукує систему цінностей, норм та правил.

Активність особистості в організаційному середовищі держави зумовлена її психологічними потребами, зокрема, в соціальній самореалізації, в безпеці та сенсі життя [20]. Ця активність регламентується законами і передбачає контакт з представниками держави. Досвід цієї активності зумовлює включеність особистості до організаційного середовища держави – ціннісну, емоційну, когнітивну та поведінкову. Ціннісна включеність означає соціальну перцепцію аксіологічного поля держави, термінальних цінностей державності загалом і конкретної держави зокрема; когнітивна – розуміння нормативного поля держави і реальної практики організаційної взаємодії в ньому; емоційна – емоційні переживання, пов'язані з відносинами з державою як організацією; поведінкова – реалізацію громадянської поведінки.

Громадянська ідентичність на *спільнотному* (груповому) рівні передбачає афіліацію зі співгромадянами. Спільний досвід переживання типових проблем (від побутових до державно-політичних) формують специфічний феномен – консорціум громадян (відрізняється від громадянського суспільства, яке означає досить високий рівень розвитку громадянськості). Тривалий спільний досвід подолання типових проблем сам по собі не спричиняє згуртованості, взаємопідтримки чи позитивної оцінки співгромадян, але закладає основи громадянської солідарності внаслідок спільної цінності та значущості цього досвіду. Об'єднуючим громадян утворенням є громадянський менталітет – специфічне для громадян різних держав світосприйняття, сфокусоване передусім на сприйнятті організаційної реальності власної держави, квінтесенція життєвого досвіду багатьох поколінь її громадян.

Виходячи з цього, бути громадянином психологічно – це відчувати себе членом цієї

громадянської спільноти, бути носієм громадянської ментальності. Індикатором буде фактичне прийняття їх як інтегру; виробленого ними громадянського менталітету; подібне розуміння і осмислення усіх подій та процесів організаційного середовища держави, що полегшує і інтенсифікує комунікацію між співгромадянами незалежно від їхньої етнічної належності.

Наступний рівень функціонування громадянської ідентичності – *індивідуальний*. Якщо громадянство означає певний формальний статус, права і обов'язки, то з цього погляду особа отримує певну роль – роль громадянина, яку має грати протягом життя. У такому разі можна інтерпретувати громадянську ідентичність на індивідуальному рівні в контексті поширених у соціальній психології рольових теорій – Е. Берна, Е. Гофмана та ін.

Поняття ролі у цих теоріях передбачає незбіг удаваного з реально існуючим. Водночас стверджується, що в процесі постійної гри ролі стають реальністю, а «справжність» поступово втрачається («маска приростає до обличчя» – часте удавання якихось станів чи процесів зумовлює їх справжнє переживання).

Аналогічно, особистість може різною мірою ідентифікуватися зі своєю роллю громадянина, добре або погано «знати свою роль», але в кожному разі роль громадянина стає частиною її рольового амплуа.

Згідно з рольовими теоріями, наявність ролі та її прийняття означає наявність гри, включення особистості в неї. Роль Громадянина означає, що існує також роль Держави. Відповідно, існують також ролі Співгромадян. Продовжуючи цю логіку, наявність ролей і гри означає, що є особистісний (організаційний) сценарій.

У бернівському розумінні цієї термінології роль, гра і сценарій є зазвичай деструктивними утвореннями, хоча роблять важливу справу для особистості – компенсують страх справжньої близькості та щирості у стосунках. Тому найчастіше домінують сурогатні стосунки [4].

На нашу думку, аналогічною є ситуація у стосунках особистості й держави, а також інших громадян. Особистість вступає в досить типові ігри з державою, де вона грає роль Громадянина, а також проектує на державу та співгромадян інші ролі. Основною ознакою психо-

логічної гри, відмінної від щирої взаємодії, є наявність прихованої вигоди, маніпуляції, на якій ці стосунки ґрунтуються. Найчастіше такою «вигодою» є відмова від відповідальності. Про відмову від відповідальності як основну проблему стосунків особистості з державою писав ще К. Г. Юнг [23].

Отже, програвання ролі Громадянина може зумовити як відкриті конструктивні стосунки з державою, так і (частіше) стосунки сурогатні, що зумовлює різноманітні психологічні ігри-маніпуляції та деструктивні сценарії.

Висновки. Проаналізувавши різні наукові підходи дослідження ідентичності найбільш перспективним для вивчення громадянської ідентичності особистості вважаємо організаційно-ігровий підхід, у рамках якого громадянська ідентичність розглядається як різновид організаційної ідентичності (специфічної форми соціальної ідентичності), і становить собою самовизначення в організаційному середовищі держави, а також самоідентифікацію з роллю громадянина в контексті ігрових та сценарних взаємодій з державними інституціями та співгромадянами, і є основним психологічним регулятором громадянської поведінки.

Громадянська ідентичність формується в процесі громадянської соціалізації, що розглядається нами як процес засвоєння індивідом соціального досвіду громадянськості (норм і цінностей громадянської культури, зразків громадянської поведінки, знань і уявлень щодо держави, громадянства тощо) шляхом включення в організаційне середовище держави і систему соціальних зв'язків із іншими громадянами.

Становлення громадянської ідентичності є динамічним процесом, що охоплює низку послідовних етапів (носить стадіальний характер), на кожному з яких зазнає якісних змін і формується в міру усвідомлення і відрефлексування свого місця, ролі і ступеня активності в системі взаємодії з іншими громадянами і державою, передбачає набуття особистістю відповідної організаційної ідентичності, а також засвоєння рольового амплуа громадянина, основних транзакцій відповідної ігрової та сценарної взаємодії.

Перспективи подальших розвідок полягають у розробці типології громадянської ідентичності особистості та конструюванні відповідного дослідницького інструментарію.

Література:

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию. Санкт Петербург.: Алетей, 2000. 272 с.
2. Бацанова Ю. О. Соціальна ідентичність в ракурсі конструктивістської парадигми. Філософські проблеми гуманітарних наук. 2009. URL: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11502.html>

3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: трактат по социологии знания. Москва: Медиум, 1995. 323 с.
4. Берн Э. За пределами игр и сценариев. Минск: Попурри, 2008. 464 с.
5. Большаков А. Г., Зазнаев О. И. Формирование гражданской идентичности: проблемы, современное состояние, перспективы. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов, 2012. № 12(26). С. 38–41.
6. Габермас Ю. Умови громадянства: збірка статей. Київ: Український Центр духовної культури, 2005. 264 с.
7. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь : в 2 т. Москва : АСТ, Вече, 1999. Т.1. 544 с.
8. Заковоротная М. В. Идентичность человека: социально-философские аспекты : монографія. Ростов-на-Дону : СКНЦВШ, 1999. 200 с.
9. Захарова О. В. Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе : учеб.-метод. пособ. Иркутск : ИГУ, 2010. 95 с.
10. Казміренко В. П. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій. Психологія і суспільство. 2004. № 2. С. 5–29.
11. Мид Дж. Интернализированные другие и самость. Американская социологическая мысль : тексты / под общ. ред. В. И. Добренкова. Москва : МГУ, 1996. С. 222–224.
12. Микляева А. В., Румянцева П. В. Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования : монография. Санкт Петербург.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2008. С. 8–47.
13. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения, 2005. URL: <https://guralyuk.livejournal.com/547306.html>
14. Панкратов С. А., Тельнова Н. А. Специфика гражданской идентичности в условиях политической модернизации России. Известия Саратовского университета. Серия: Социология. Политология. 2011. 11(4). С. 75–79.
15. Петровська І. Р. Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. Проблеми сучасної психології. Кам'янець-Подільський, 2018. № 39. С. 244–257.
16. Петровська І. Р. Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. Наукові студії із соціальної та політичної психології. Київ, 2020. № 46(49). С. 131–138.
17. Правдивець Н. О. Теоретична модель феномену ідентичності особистості Актуальні проблеми психології : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Київ, 2010. № 1(27). С. 137–145.
18. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет. Москва: Касталь, 1996. 448 с.
19. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности. Философские и политические статьи. Донецк : Донбасс, 1999. 123 с.
20. Хазратова Н. В. Психологія відносин особистості й держави : монографія. Луцьк : РВВ ВДУ «Вежа». 2004. 276 с.
21. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт Петербург.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.
22. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 344 с.
23. Юнг К. Г. Современность и будущее. Минск : Университетское, 1992. 60 с.
24. Breakwell G. M. Coping with threatened identities. (Psychology Library Editions : Social Psychology. No. 5). London : Routledge, 2015. 234 p.
25. Cooley Ch. On Self and Social Organization. Chicago: University of Chicago Press, 1998.
26. Hogg M., Abrams D. Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes. London : Routledge, 1988. 245 p.
27. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1966. No. 3(5). P. 551–558.
28. Marcia J. E. Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology*, 1980. No. 9(11). P. 159–187.
29. Reid A., Deaux K. Relationship Between Social and Personal Identities Segregation or Integration? *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996. No. 71(6). P. 1084–1091.
30. Stryker S. Identity theory: Developments and extensions. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives* (pp. 89–103). New York: Wiley, 1987.
31. Tajfel H. Social identity and intergroup behaviour. *Social Science Information*, 1974. No. 13. P. 65–93.
32. Tajfel H. Human groups and social categories : Studies in Social Psychology. Cambridge : Cambridge University Press, 1981. 384 p.
33. Turner J.C. Social Categorization and Self-Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behavior. In *Advances in Group Process: Theory and Research*, edited by E.J. Lawler, 77-121. Greenwich, Connecticut: JAI Press, 1985.
34. Waterman A. S. Identity formation: Discovery or creation? *Journal of Early Adolescence*, 1984. No. 4. P. 329-341.

References:

1. Abels, Kh. (2000). *Interaction, Identity, Presentation. Introduction to Interpretive Sociology*. St. Petersburg: Aletei, 2000.
2. Batsanova, Yu. O. (2009). Social Identity in the Perspective of the Constructivist Paradigm. *Philosophical Problems of the Humanities*. Retrieved from <http://www.info-library.com.ua/books-text-11502.html>
3. Berger, P. & Luckman, T. (1995). *The Social Construction of Reality: A Treatise on the Sociology of Knowledge*. Moscow: Medium.
4. Bern, E. (2008). *Beyond Games and Scenarios*. Minsk: Potpourri.
5. Bolshakov, A. G. & Zaznaev, O. I. (2012). Formation of Civic Identity: Problems, Current state, Prospects. *Historical, Philosophical, Political and Legal sciences, Cultural Studies and Art History. Questions of Theory and Practice*, 12(26), 38–41.
6. Habermas, Y. (2005). *Conditions of Citizenship: a collection of articles*. Kyiv: Ukrainian Center of Spiritual Culture.
7. Jeri, D. & Jeri, J. (1999). *The Big Explanatory Sociological Dictionary* (Vol.1). Moscow: AST, Veche.
8. Zakovorotnaya, M.V. (1999). *Human Identity: Socio-Philosophical Aspects*: monograph. Rostov-on-Don: SKNTSHSH.
9. Zakharova, O. V. (2004). *Social Identification and Social Identity in a Changing Society: study guide. manual*. Irkutsk: Irkutsk State University.
10. Kazmirenko, V. P. (2004). Socio-Psychological Regulation of Organizations. *Psychology and Society*, 2. 5–29.
11. Mead, J. (1996). Internalized Others and the Self. *American Sociological Thought: Texts / under total. ed. V.I.Dobrenkova*. Moscow: MSU.
12. Miklyaeva, A.V. & Rummyantseva, P.V. (2008). *Social Identity of Personality: Content, Structure, Mechanisms of formation*: monograph. St. Petersburg: RSPU im. A. Herzen, 2008.
13. Minenkov, G. (2005). *Concept of Identity: Prospects of Definition* Retrieved from <https://guralyuk.livejournal.com/547306.html>
14. Pankratov, S. A. & Telnova, N. A. (2011). Specificity of Civic Identity in the context of Political Modernization in Russia. *Bulletin of the Saratov University. Series: Sociology. Political science*, 11(4), 75–79.
15. Petrovska, I.R. (2018). Civic Identity as a kind of Organizational Identity. *Problems of Modern Psychology*, 39, 244–257.
16. Petrovska, I. (2020). Three-level Structure of Civic Identity. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 46(49), 131–138
17. Pravdyvets, N.O. (2010). Theoretical Model of the phenomenon of Personality Identity. *Actual problems of psychology: Organizational psychology. Economic psychology. Social Psychology*, 1(27), 137–145.
18. Foucault, M. (1996). *The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power and Sexuality*. Works of different years. Moscow: Kastal.
19. Habermas, J. (1999). *In Search of National Identity. Philosophical and political articles*. Donetsk: Donbass.
20. Khazratova, N.V. (2004). *Psychology of the Relationship between the Individual and the State*: monograph. Lutsk: RVV VSU «Tower».
21. Erickson, E. (1996). *Childhood and Society*. St. Petersburg: Lenato, AST, University Book Foundation.
22. Erickson, E. (1996). *Identity: Youth and Crisis*. Moscow: Progress.
23. Jung, K.G. (1992). *Modernity and the Future*. Minsk: University.
24. Breakwell, G. M. (2015). *Coping with Threatened Identities*. (Psychology Library Editions: Social Psychology; Vol. 5). Routledge.
25. Cooley, Ch. (1998). *On Self and Social Organization*. Chicago: University of Chicago Press.
26. Hogg, M. & Abrams, D. (1998). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. London : Routledge.
27. Marcia, J. E. (1966). Development and Validation of Ego-Identity Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3(5), 551–558.
28. Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology*, 9(11), 159–187.
29. Reid, A. & Deaux, K. (1996). Relationship Between Social and Personal Identities Segregation or Integration? *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(6), 1084–1091.
30. Stryker, S. (1987). *Identity theory: Developments and Extensions*. In K. Yardley & T. Honess (Eds.), *Self and identity: Psychosocial perspectives* (pp. 89–103). New York: Wiley
31. Tajfel, H. (1974). Social Identity and Intergroup Behaviour. *Social Science Information*, 13, 65–93.
32. Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge : Cambridge University Press.
33. Turner, J. C. (1985). *Social Categorization and Self-Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behavior*. In *Advances in Group Process: Theory and Research*, edited by E.J. Lawler, 77–121. Greenwich, Connecticut: JAI Press.
34. Waterman, A. S. (1984). Identity formation: Discovery or creation? *Journal of Early Adolescence*, 4, 329–341.

Nigora Khazratova

Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine

Inha Petrovska

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine

ANALYSIS OF APPROACHES TO THE STUDY OF CIVIC IDENTITY

Abstract. *The article is devoted to the analysis of scientific approaches to studying civic identity as a form of social identity. It has been found that the following aspects are essential in the context of the study of civic identity: understanding it as a phenomenon, which has dynamical and structural nature, is closely related to the continuous processes of personality development and self-determination, induces the inclusion of an individual, the sense of inner unity with others and the importance of individual's existence in society, as well as evokes the identity seeking state (psychoanalytic approach); combination of individualizing and social aspects, the formation of identity in the process of socialization and social interaction through the internalization of roles, social norms, values, typical patterns of behavior (symbolic interactionism); understanding the self-categorization as an essential process in the identity formation, the existence of levels of self-categorization (which are considered as levels of identity at the same time), interpretation of identity as an internal regulator of individual's behavior (cognitive psychology); an ability for political, intellectual, spiritual and other elites to construct identity by influencing society by means of ideology (constructionism). It was reasoned, that the organizational-game approach is the most promising in the context of studying civic identity, as, on the one hand, it to some extent allows to synthesize the basic ideas of the above-mentioned scientific approaches, and, on the other hand, extends them with novel provisions (such as transaction/script analysis and organizational identity concepts), taking into account the essential characteristics of the civic identity of the individual. According to the organizational-game approach, civic identity is considered as a kind of organizational identity (a specific form of social identity), which is self-determination in the organizational environment of the state, as well as self-identification with the role of a citizen in the context of game and script interactions with state institutions and fellow citizens, and is additionally the primary psychological regulator of civic behavior.*

Keywords: *social identity, civic identity, self-determination, socialization, interiorization of roles, game, script, organizational environment.*

Н. В. ЦУМАРЄВА,
старший викладач кафедри психології та педагогіки,
nata_tsumareva@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-4005-0745
Кропивницький інститут приватного вищого навчального закладу
«Університет сучасних знань»,
Кропивницький, Україна

ТЕОРЕТИКО-ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

Анотація. Метою статті є здійснення теоретико-емпіричного аналізу поняття емоційної депривації, визначення її механізмів, детермінант та наслідків. Методи дослідження: аналіз, порівняння та систематизація літератури, спостереження, експертні оцінки, тестування та опитування для виявлення наслідків емоційної депривації.

Результати. Більшість науковців визначають емоційну депривацію через категорію психічного стану особистості.

Висновки. Емоційна депривація являється процесом довготривалого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, незадоволення емоційних потреб, відсутності емоційних зв'язків, що спричиняє дисфункцію психічної сфери особистості.

Ключові слова: емоційна депривація, психічний стан, теорії емоційної депривації, механізми розвитку емоційної депривації, детермінанти емоційної депривації, наслідки емоційної депривації.

Вступ. Емоційну депривацію особистості можна ототожнювати з психічним станом, оскільки вона являється психічним процесом.

Мета статті полягає у здійсненні теоретико-емпіричного аналізу поняття емоційної депривації, визначенні її механізмів, детермінант та впливу на особистість.

Завдання дослідження:

1. Здійснити історичний дискурс розвитку феномену емоційної депривації в науковій думці.
2. Проаналізувати диференційність поглядів щодо трактування поняття емоційної депривації, визначення її причин та механізмів розвитку.
3. Сформулювати власне визначення поняття емоційної депривації.
4. Здійснити емпіричний аналіз наслідків емоційної депривації.

Аналітичний огляд проблеми. Рядом сучасних досліджень було доведено той факт, що порушення раннього емоційного розвитку призводить до виникнення багатьох проблем у функціонуванні психіки. Зокрема, до проблем у розвитку інтелектуальної сфери та нездатності встановлювати тривалі контакти [1], дезадаптації [2], проблем із регуляцією емоційної сфери, що проявляється через невміння виражати емоції адекватно ситуації, що виникла [3], нездатності усвідомлювати власні емоції та розпізнавати емоції інших [4] поведінкові проблеми [5], проблеми у розвитку соціальних навичок [6].

Окрема група наслідків емоційної депривації пов'язана з її впливом на соматичне здоров'я, зокрема порушення у функціонуванні ендокринної системи (підвищення рівня кортизолу [7]), розвитку соціально-психічної низькорослості [8], і навіть виникнення на її основі ряду психосоматичних захворювань (анорексії, булімії, діареї, закреп, розладів дихання та ін. [9]). З приводу цього І. І. Савенкова [10] зазначала, що у дітей може закріпитися психосоматичний спосіб реагування на емоційний дискомфорт, і тоді емоційно напружена ситуація буде призводити до виникнення захворювання навіть за відсутності вродженої патології даної системи організму.

Дослідження Н. Б. Перрі та М. Р. Гуннар [11] проведені в області нейробіології та нейропсихології доводять, що рання депривація, в якій діти відчують різну ступінь фізичного та емоційного знехтування, позбавляє мозок можливості розвитку нервових та фізіологічних систем, які лежать в основі емоційного функціонування. Це, на думку С. В. Паркера та С. А. Нельсона [12], призводить до порушень в розвитку нейронних зв'язків, які беруть участь у розпізнаванні міміки, проблем в розвитку емоційної компетентності, а також за свідченням ряду авторів на чолі з Д. Рюєді-Бетчен [13] схильності до депресії. Н. Тоттенхем з групою дослідників [14] довів, що довготривале інституційне виховання дітей та недостатність емоційних зв'язків пов'язане з атипично великим об'ємом

мигдалини мозку, що позначається на поганій регуляції емоцій та підвищеній тривожності.

Однак, аналіз наукової літератури свідчить про те, що сучасний стан досліджень емоційної депривації характеризується звуженням проблематики в сенсі тлумачень її в якості психічного стану на рівні теоретико-методологічного вивчення або перерахування ряду негативних змін та порушень в емоційній сфері. Також необхідно відзначити той факт, що в науковому обігу відсутні єдині параметри щодо визначення її детермінант, опису її наслідків в різні вікові періоди, її зв'язки та вплив на інші сфери психіки. Таким чином, дослідження феномену емоційної депривації являється актуальним як для теорії в питанні систематизації наукових теорій щодо поняття емоційної депривації та визначення її причин, так і для практики, в плані розробки профілактичних заходів щодо її виникнення та корекції її негативних наслідків.

Матеріали та методи. Для здійснення теоретичного аналізу сутності емоційної депривації, її механізмів, детермінант та впливу на особистість ми застосували наступні методи: аналіз, порівняння та систематизація наукової літератури щодо феномену емоційної депривації. Для емпіричного дослідження наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку ми застосували спостереження за зовнішніми проявами поведінки емоційно депривованих дітей («Оціночна шкала емоційних проявів дитини» Й. Шванцари та «Карта спостереження» Стотта); тестування та опитування (Тест-опитувальник емпатичних тенденцій А. Меграбієна та Н. Епштейна, тест фрустрації Розенцвейга, Шкільний тест тривожності Філліпса) для виявлення наслідків емоційної депривації; проективні методики (Шкала кольорового діапазону настрою А. Н. Лутошкіна, методика «Будинок-дерево-людина») для дослідження емоційних станів та особливостей настрою.

Експериментальним майданчиком для дослідження наслідків емоційної депривації стали загальноосвітні та інтернатні заклади м. Кропивницького, в яких навчаються та виховуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківської опіки. Вибірка дослідження складалася із 180 дітей віком 6-10 років.

Результати. Вивчення феномену емоційної депривації простежується з теорії психоаналізу З. Фрейда, який описав зміни у функціонуванні емоційної сфери під впливом незадоволення емоційних потреб особистості. Р. А. Шпіц на основі лонгitudних досліджень виявив негативні наслідки для інтелектуального та афективного розвитку ранньої розлуки з матір'ю та

при відсутності чи обмеженні взаємовідносин з іншими людьми. Е. Еріксона ввів поняття «базової довіри до світу» і зазначив, рання депривація призводить до відставання у мовному, моторному та емоційному розвитку. Дж. Боулбі в поняття «сепарація» вклав положення про довготривалу ситуацію розлуки з матір'ю (материнську депривацію), в результаті якої дитина відчуває страждання та гостре горе через відсутність емоційних зв'язків.

Таким чином, витоки теорії емоційної депривації ми знаходимо в психоаналітичних теоріях, сутність якої описується через недостатність чи неможливість встановлення зв'язку дитини з об'єктом її інстинктивних тенденцій – матір'ю. Тобто, в даних теоріях поняття материнської та емоційної депривації ототожнюються.

Наступна група авторів-психоаналітиків (Е. Л. Абелін, М. Малер, Г. Фігдор) сходяться на думці про те, що неблагополучна сімейна атмосфера, порушення внутрішньосімейних стосунків, відсутність емоційно-ніжних взаємин між батьками призводить до різноманітних проблем в емоційній сфері дітей та переживання амбівалентних психотравматичних почуттів до батьків.

Наступною теорією, яка описує негативні наслідки порушених відносин матері та дитини є теорія об'єктних відносин (Р. Ферберн, Д. Віннікот, М. Кляйн, М. Балінт, М. Малер, О. Кернберг), яка відводять найважливіше значення у житті дитини встановленню стійких та довготривалих емоційних відносин між дитиною та її найближчим оточенням, а не задоволення її потреб та бажань. Умовою повноцінного психічного розвитку виступає постійність об'єкта, який забезпечує підтримку та любов.

Представники інтерперсонального підходу Г. Саллівен та К. Хорні важливою умовою нормального психічного розвитку дитини вважали надійні, постійні та позитивно забарвлені емоційні відносини між дитиною та дорослим. Через їх відсутність чи недостатність формується «базова тривога».

З точки зору теорії навчання (У. Денніс, Д. Гевірц, Дж. Брунер) причиною емоційної депривації є недостатність можливості вчитися. Проблеми у формуванні емоційної сфери дитини виникають через недостатність зв'язків між соціально бажаними реакціями дитини та підкріплюючими стимулами з боку дорослого, в результаті чого виникає дезадаптація та негативні почуття та емоції. А. Бандура, Б. Лофенфельд та Т. Левін пов'язують виникнення

емоційної депривації із недостатністю емоційних стимулів.

Е. Берн писав, що відсутність емоційних зв'язків призводить до формування сенсорного голоду і навіть смерті. Він зазначав, що в біологічному плані емоційна та сенсорна депривація можуть призвести до органічних змін або створити їх передумови. Недостатня стимуляція ретикулярної формації мозку та відсутність підкріплюючих емоційних стимулів на вчинки дитини може призвести до дегенеративних змін у нервових клітинах.

Схема-терапевт Дж. Янг емоційну депривацію відносив до дезадаптуючої схеми раннього дитинства, яка впливає на функціонування дорослої людини в суспільстві. За його теорією, емоційна депривація існує у таких трьох формах: депривація турботи, депривація емпатії та депривація захисту і накладає патогенний відбиток на розвиток психіки в онтогенезі, а також має віддалені наслідки в дорослому житті (обмежує особистість у адекватному, щодо стимулу, емоційному та поведінковому реагуванні).

Чеські дослідники Й. Лангмйєр, З. Матейчек, обґрунтували теорію психічної депривації, виділивши її чотири типи – сенсорну, соціальну, когнітивну та депривацію емоційного відношення (емоційну). Під емоційною депривацією автори розуміють недостатню можливість для встановлення інтимного емоційного відношення до будь-якої особи або розрив подібного емоційного зв'язку, якщо він вже був створений.

Значна частина пострадянських російських дослідників (Н. М. Щелованов, Л. І. Божович, М. М. Толстих, М. І. Лісіна, І. А. Фурманов, Н. В. Фурманова, А. М. Прихожан, В. С. Мухіна, та ін.), описуючи несприятливі соціальні умови інтернатних закладах перелічують ряд негативних явищ емоційної сфери – агресивність, тривожність, знижений фон настрою, підвищений рівень невротизації, підозрілість та недовіра до оточуючих, низька самооцінка, страх невдач та ін., які сформувалися внаслідок соціальної та емоційної депривації.

Сучасні російські науковці (Е. С. Модрас, М. К. Бардышевська) сходяться з думкою Г. В. Козловської, яка визначає емоційну депривацію як різновид психічної депривації, яка заключається в недостатності, бідності чи повній відчуженості емоційних контактів з людьми. Яскравими проявами емоційної депривації на їх думку є особистісні розлади та поведінкові відхилення. І. В. Ярославцева вказувала, що емоційна депривація знаходить відгук навіть у дорослому житті в депресіях, апатії та невротичних розладах особистості.

Отже, ми бачимо, що дані дослідження описують наслідки емоційної депривації у зв'язку із соціальною, сенсорною, комунікативною та материнською депривацією у вихованців дитячих будинків, виокремлюючи негативні зміни в емоційній сфері дітей.

В руслі сучасних наукових дискусій також не відмічається єдності поглядів щодо природи емоційної депривації. Так, А. О. Поляничко та О. В. Красницька вважають психічну депривацію видом соціальної, а емоційну депривацію у свою чергу відносить до підвиду психічної депривації. Нам здається така точка зору не зовсім точною, оскільки природа емоцій має не тільки соціальне вираження, а перш за все особистісне, внутрішнє. Емоції виникають у людини від народження та емоційна сфера особистості продовжує функціонувати поза суспільством (наприклад, діти-мауглі чи тривала соціальна ізоляція (усамітнення ченців, тюремне ув'язнення, перебування в космосі).

Наступна група науковців пов'язують виникнення емоційної депривації із відсутністю адекватного, позитивно насиченого соціального середовища, насамперед із негативним досвідом проживання в біологічній родині чи інтернатних закладах (Р. Б. Макколл, С. Ж. Гроек та Б. Н. Хавк, С. А. Нельсон, Н. А. Фокс та С. Х. Зіанах, Ф. Абдулл та М. Касесе-Хара, І. В. Ярославцева, Н. М. Аксаріна, Т. І. Шульга та М. А. Антипіна, В. В. Кольтінова, Ю. В. Шильцова, І. Л. Височина, А. Ю. Пенёков, Н. Дишлова та ін.). Описані авторами негативні зміни в емоційній сфері (порушення довільної саморегуляції, глибокі нервово-психологічні розлади, наростання негативних емоцій, перенапруження регуляторних механізмів, агресію і т.д.) є наслідками травматичного досвіду зростання дітей в несприятливій атмосфері, на їх думку є наслідками як емоційної, так і соціальної депривації.

Відносно велику питому вагу займають також дефекти виховання. Так, рядом сучасних авторів (Д. О. Хебб, Н. І. Баташева, В. О. Мартинюк, Г. М. Бевз, О. В. Чистяк, Ю. М. Візнюк, Т. В. Демірджі, Д. С. Гошовська та ін.) вказано, що ряд таких факторів як незадовільні матеріальні умови, відсутність єдиного виховного стилю у батьків, постійні конфліктні відносини, розлучення батьків, смерть або тяжка хвороби одного з батьків, різні види залежностей батьків, деспотизм, емоційна холодність, відсутність емоційного контакту між членами сім'ї і т.д. також можуть сприяти виникненню ряду депривацій, в тому числі емоційної, всередині сім'ї. Даний тип емоційної депривації відноситься до прихованого типу і унеможливорює створення

досвіду емоційного контакту в діаді «батьки-діти». О. Г. Максименко вживає термін «емоційно-батьківська депривація», доводячи у своєму дослідженні те, що емоційний родинний клімат впливає на формування об'єктних відношень, що переростає в конфліктність, агресію, конфомність і страх встановлення близьких чуттєвих стосунків та у відчуженості від соціального життя.

Я. О. Гошовський [2] – засновник і координатор наукової школи «Ревіталізація психогенези депривованої особистості» писав, що афективна (емоційна) депривація виникає в результаті нестачі теплоти почуттів, любові з боку батьків та недостатнього задоволення афективних потреб. Вона закладає основи майбутнього неприйняття цінностей навколишнього середовища та зумовлює постійне очікування загрози з боку оточуючих, призводить до численних дисфункцій емоційних і поведінкових складових особистості.

Інша частина дослідників продовжує пов'язувати емоційну депривацію із дефіцитом емоційних вражень у житті дитини (С. М. Стоєбе, та Дж. Арчер, М. Пенерабія, І. Паласіон, М. Роман, Є. Г. Алексеєнкова, Є. Ю. Мішурова, Т. Шульга, Д. Савченко, Ф. Філінкова та ін.). Проте, ця точка зору заснована на функціонуванні сенсорної та когнітивної депривації, оскільки бідність або ненадходження інформації із зовнішнього середовища спричиняє недостатнє функціонування пізнавальних психічних процесів.

Новим поглядом на емоційну депривацію є наукові праці Ю. М. Терлецької, яка пише, що більш коректним є вживання терміну «психоемоційна депривація» замість «емоційна депривація» і наводить таке її визначення: «Психоемоційна депривація людини являє собою більшою чи меншою мірою деструктивний процес функціонування емоційної сфери її психіки, який спричинився або повною відсутністю чи тривалою нестачею позитивних емоцій і почуттів, які мав би генерувати значущий об'єкт, або тривалим незадоволенням значущих для людини емоційних потреб інших сторін життєдіяльності, що породжує стійкі негативні емоції та почуття в емоційній сфері, енергетичний потенціал яких за домінування над позитивним втручається в процеси операційно-функціональної діяльності психіки людини і через неї впливає на її розвиток, адаптацію, соціалізацію, поведінку і діяльність» [1, с.771]. Проте нам здається, що терміни «психоемоційна» та «емоційна депривація» є тотожними і ми вважаємо, що більш доречно використовувати термін саме «емоційна депривація», оскільки, по-перше,

емоційна сфера особистості є складовою психіки, а по-друге, емоційна депривація є видом психічної депривації.

Важливим поглядом на емоційну депривацію є точка зору психоневроендокринології та психосоматики, які вважають її наслідком тривалого перебування людини в стані хронічного стресу та госпіталізму. Так, М. Морадахаселі, С. Е. Пілута, С. Е. Депаскаль, С. Б. Млінер та М. Р. Гуннар [15], писали, що емоційна депривація викликає синдром сповільненого зросту, переїдання, блювоту, гіперфагію, їду зі сміття та пиття з туалету, поганий сон, нічні блукання, агнозію, симптоми дефіциту уваги. Зокрема, А. Д. Роголь [8] на основі клінічних досліджень довів, що гіпопітуїтаризм зникає через вилучення дитини з середовища емоційної депривації.

Також, деякі дослідники пов'язують виникнення емоційної депривації з емоційно збідненим середовищем. Так, М. В. Беседіна пише, що навчальне середовище може бути фактором емоційної депривації, впливаючою на соматичне здоров'я дітей. Б. Єржакова визначає емоційну депривацію у дорослих як негативну реакцію у вигляді роздратування та незадоволення в ситуаціях, що зумовлені нестачею чогось. Проте, дані негативні реакції є лише наслідками емоційної депривації та не пояснюють природу її виникнення.

В. Мохнаткіна зазначає, що емоційна депривація проявляється в почутті розпачу, відчуження, тривожності і виникає при розузгодженості в індивіда або групи значимої системи цінностей, у відповідності з якою вони могли б будувати своє життя та їх внутрішнім самовідчуттям. Наслідком цього можуть стати різного роду негативні девіації. Проте дане визначення потребує уточнень, оскільки воно описує феномен етичної депривації.

Отже, можна узагальнити, що в науці поняття емоційної депривації трактується досить неоднозначно: як позбавлення, втрата, відокремлення, усунення, відчуження, брак, нестача, обмеження (емоційних потреб, стимулів, контактів, середовища) тощо. Неоднозначність трактування призводить до змішування та ототожнення понять материнської, соціальної, афективної та сенсорної депривації, які тісно переплітаються і багатьма авторами ототожнюються з психічним станом. Проте, всі автори сходяться на думці про те, що емоційна депривація приводить до цілого ряду порушень та емоційної сфери, перш за все.

Для з'ясування наслідків емоційної депривації нами було проведено емпіричне дослідження. Ми виявили, що у емоційно депривова-

них дітей молодшого шкільного віку спостерігається своєрідний симптомокомплекс, який включає високий рівень тривожності, агресивності, дратівливості, імпульсивності та невірноваженості, афективної вибуховості, емоційної поверхневості, швидкої зміни настрою, бідну гаму емоцій, апатичність, труднощі в усвідомленні власного емоційного стану та розумінні емоцій та почуттів інших. Окрім того, відмічається стереотипність емоційних проявів та одноманітність емоційно-експресивних засобів спілкування. Емоційне реагування на зауваження або схвалення часто набуває неадекватних форм. Також проявляється схильність до депресії, страхів, психопатії та нейротизму.

Отже, виявлений нами симптомокомплекс дозволяє констатувати, що емоційна депривація вплинула на різні психічні сфери – емоційну, вольову, особистісну, мотиваційну, поведінкову та ціннісно-орієнтаційну. Тобто, процес довготривалого перебування дітей в умовах емоційної депривації став потужним знаряддям змін і перетворень у психіці.

Дискусія. На основі вищевикладеного аналізу літературних джерел можна узагальнити, що з приводу феномена емоційної депривації досі точаться наукові дискусії та не вироблено єдиного розуміння щодо її сутності. Так, деякі автори включають її в структуру психічної (Е. С. Модрас, М. К. Бардышевська, та ін.) або соціальної депривації (А. О. Полянничко, О. В. Красницька, Б. Єржакова та ін.), ототожнюють її з материнською (Б. Н. Хавк, Р. Б. Макколл) та афективною депривацією (Я. О. Гошовський). Окремі автори також вживають терміни «емоційно-батьківська депривація» (О. Г. Максименко), психоемоційна депривація (Ю. М. Терлецька) та емоційна психічна депривація (І. В. Ярославцева).

Необхідно відмітити, що семантичне наповнення поняття «емоційна депривація» залежить від концептуально-теоретичної позиції автора, приналежності до певної психологічної школи та напрямку, а також вивчення конкретних умов, у яких вона виникла, а також специфіки вікової групи. Саме цей факт і породжує диференціальність підходів визначення поняття емоційної депривації. Але, ми дотримуємося класичної точки зору Й. Лангмейєра і З. Матейчека, які вважали емоційну депривацію видом психічної депривації. Оскільки емоційна сфера являється компонентом психіки, визначає формування індивідуальних якостей особистості та забезпечує її життєдіяльність у соціумі.

Ми помітили, що на сучасному етапі розвитку психології ще й досі не вироблено єдиного, загальноприйнятого та місткого визначення поняття емоційної депривації. Більшість дослідників вважають її психічним станом, а її появу частіше всього пов'язують із відчутністю чи нестачею емоційного контакту зі значущою особою, а також незадоволенням емоційних потреб. У визначенні поняття емоційної депривації, ми поділяємо думку Ю. М. Терлецької, що її не можна ототожнювати з психічним станом. Вона відображає змінені параметри емоційної сфери та психіки загалом у контексті її функціонування. А емоції та почуття стають посередниками у змінах мотивації, поведінки, адаптації, реалізації вчинків і т.д.

Виходячи з аналізу наукових досліджень, найбільш актуальних підходів до вивчення феномену емоційної депривації, окреслення причин її виникнення та наслідків, ми пропонуємо таке її визначення: емоційна депривація – це процес довготривалого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, обумовленого незадоволенням емоційних потреб, втрати, обмеження, недостатності чи відсутності можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психічної сфери особистості.

Також необхідно відмітити, що більшістю авторів (Е. Колверт, М. Руттер, С. Беккет, Дж. Кастл, С. Хавкінс, А. Сонуга-Барке та ін.) негативні наслідки емоційної депривації описуються через різного роду порушення емоційної сфери, проте, за результатами нашого емпіричного дослідження ми дійшли висновку, що емоційна депривація впливає на всі структурні компоненти психіки, деформуючи та видозмінюючи їх, а також може виступати потужним гальмівним чинником не тільки психічного, але й фізичного та соціального розвитку особистості. Виокремлення наслідків емоційної депривації ускладнюється тим, що на людину можуть діяти одночасно декілька видів депривації, які тісно переплетені між собою.

Сучасні науковці опис наслідків емоційної депривації проводять в основному щодо дітей, які виховуються в інтернатних закладах або були вилучені з неблагополучних сімей. Проте, на наш погляд, емоційна депривація може виникати й у дорослих, наприклад, недостатність емоційних контактів в умовах вимушеної ізоляції через карантин.

Також ми помітили, що дослідники при описі наслідків різних видів депривації часто

використовують словосполучення типу «емоційна депривація дітей», «комунікативна депривація підлітків», «соціальна депривація молоді». Більш коректним, на наш погляд, є визначення «емоційна депривація у дітей», «комунікативна депривація у підлітків», «соціальна депривація у молоді» і т.д. Оскільки, по перше, сам термін «депривація» означає втрату, позбавлення, обмеження можливостей задоволення певних потреб (наприклад, депривація сну, економічна депривація, емоційна депривація і т.д.), а по друге, депривація не є психічним станом, вона скоріше позначає середовище (наприклад, людина перебуває в ув'язненні – соціальна депривація), обмеження (наприклад, неможливість повноцінної рухової активності – рухова депривація), умови (наприклад, безробіття – професійна депривація), нестачу (наприклад, обмеження спілкування – комунікативна депривація), конфлікт (розбіжність з ідеалами суспільства окремого індивіда – етична депривація і т.д.).

Тобто, якщо вживати словосполучення «(соціальна / комунікативна / емоційна / сенсорна і т.д.) депривація дітей», то це в буквальному сенсі буде означати «відсутність дітей» або «втрата дітей» або «нестача стосунків з дітьми». Таким чином, на нашу думку, більш коректним є вживання прийменника «у» та «в» на позначення тощо, що певний вид депривації сформувався (проявляється, діагностується,

потребує корекції і т.д.) в певній групі (віковій, соціальній, професійній тощо), наприклад: «емоційна депривація у дітей» чи у окремої особистості.

Висновки. Таким чином, в результаті проведеного теоретико-емпіричного дослідження ми дійшли висновку, що емоційну депривацію не можна ототожнювати з психічним станом. Вона опосередковано пов'язана з психічним станом депривованої особистості, проте ним не являється, а відображає змінені параметри емоційної сфери та психіки загалом у контексті її функціонування.

За нашим визначенням емоційна депривація – це процес довшого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, обумовленого незадоволенням емоційних потреб, втрати, обмеження, недостатності чи відсутності можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психічної сфери особистості.

Подальші перспективи вивчення феномену емоційної депривації ми вбачаємо у дослідженні факторів, які впливають на стійкість різних осіб до психотравмуючої дії емоційної депривації, розробці психодіагностичного інструментарію щодо дослідження наслідків емоційної депривації у різних вікових груп, а також програм психологічного супроводу емоційно депривованих осіб.

Література:

1. Yuliana M. Terletska Fundamentals of psychic and emotional human deprivation. *Astra Salvensis – revista de istorie si cultura*, 2020. VIII. P. 753-771. URL: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=901508> (дата звернення: 01.02.2021).
2. Гошовський Я. Психолого-педагогічні засади ресоціалізації депривованої особистості: основні концептуальні положення. *Resocjalizacja mlodocianych przestepcow na Ukraine i w Polsce : monografia / Red. P. Husak. Lublin : Wydawnictwo POLIHYMNIA Spolka z.o.o., 2019. P. 74-97.*
3. Colvert E., Rutter M., Beckett C., Castle J., Groothues C., Hawkins A., Sonuga-Barke E.S. Emotional difficulties in early adolescence following severe early deprivation: Findings from the English and Romanian adoptees study. *Development and Psychopathology*, 2008. 20(2), P. 547–567. URL: <https://doi.org/10.1017/S0954579408000278>.
4. Tarullo A.R., Youssef A., Frenn K.A., Wiik K., Garvin M.C. & Gunnar M.R. Emotion understanding, parent mental state language, and behavior problems in internationally adopted children. *Development and Psychopathology*, 2016. 28(2), P. 371–383. URL: <https://doi.org/10.1017/S095457941500111X>.
5. Hawk B.N., & McCall R.B. Specific extreme behaviors of postinstitutionalized Russian adoptees. *Developmental Psychology*, 2011. 47(3). P. 732–738. URL: <https://doi.org/10.1037/a0021108>.
6. Julian, M.M., & McCall, R.B. Social skills in children adopted from socially-emotionally depriving institutions. *Adoption Quarterly*, 2016. 19(1), P. 44–62. URL: <https://doi.org/10.1080/10926755.2015.1088106>.
7. Bruce J., Fisher P.A., Pears K.C., & Levine S. Morning cortisol levels in preschool-aged foster children: Differential effects of maltreatment type. *Developmental Psychobiology*, 2009. 51(1), 14–23. URL: <https://doi.org/10.1002/dev.20333>.
8. Rogol A.D. () Emotional deprivation in children: growth faltering and reversible hypopituitarism. *Front Endocrinol (Lausanne)*, 2020. 11. URL: <https://doi.org/10.3389/fendo.2020.596144>.
9. Крайслер Л. Психосоматика в психопатологии младенчества. Мать, дитя, клиницист: Новое в психоаналитической терапии : пер. с итал. Москва, 1994. С.112-120.

10. Savenkova I.I. Features of Display of Anxiety of Children Suffering from Psychosomatic Diseases / Didukh, M., Kuznetsova O., Litvinenko, I., Oleksyuk O. *J. Environ Treat. Tech.* 2020. V.8. I.4. P.1516-1520. URL: <https://doi.org/10.47277/JETT/1520>.
11. Perry N.B., Gunnar M.R. Early Deprivation and Children's Emotional Development: A Developmental Perspective. In: LoBue V., Pérez-Edgar K., Buss K. (eds) *Handbook of Emotional Development*. Springer, Cham, 2019. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-17332-6_29.
12. Parker S.W., & Nelson C. A. The impact of early institutional rearing on the ability to discriminate facial expressions of emotion: An event-related potential study. *Child Development*, 2005. 76(1), P. 54–72. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2005.00829.x>.
13. Rüedi-Bettschen D., Zhang W., Russig H., Ferger B., Weston A., Pedersen, E., Pryce C. R. Early deprivation leads to altered behavioural, autonomic and endocrine responses to environmental challenge in adult Fischer rats. *European Journal of Neuroscience*, 2006. 24(10), P. 2879–2893. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1460-9568.2006.05158.x>.
14. Tottenham N., Hare, T. A., Quinn B. T., McCarry T. W., Nurse M., Gilhooly T., Casey B. J. Prolonged institutional rearing is associated with atypically large amygdala volume and difficulties in emotion regulation. *Developmental Science*, 2010. 13(1), P. 46–61. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00852.x>.
15. Pitula C.E., DePasquale, C.E. Mliner S.B., Gunnar M.R. () Peer problems among postinstitutionalized, internationally adopted children: relations to hypocortisolism, parenting quality, and ADHD symptoms. *Child Development*, 2017. Volume 90, Issue 3. URL: <https://doi.org/10.1111/cdev.12986>.

References:

1. Yuliana M. Terletska (2020) Fundamentals of psychic and emotional human deprivation. *Astra Salvensis – revista de istorie si cultura*. VIII, 753-771. URL: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=901508> (appeal date: 01.02.2021). [In English]
2. Hoshovskyi Ya. O. (2019) Psykhologo-pedahohichni zasady resotsializatsii depriyovanoi osobystosti: osnovni kontseptualni polozhennia. [Psychological and pedagogical principles of resocialization of the deprived person: basic conceptual provisions] Resocjalizacja mlodocianych przestepcow na Ukraine i w Polsce : monografia. Red. P. Husak. Lublin : Wydawnictwo POLIHYMNIA Spolka z.o.o. 275. 74-97. [In Ukrainian]
3. Colvert E., Rutter M., Beckett C., Castle J., Groothues C., Hawkins A., Sonuga-Barke E. S. (2008). Emotional difficulties in early adolescence following severe early deprivation: Findings from the English and Romanian adoptees study. *Development and Psychopathology*. 20(2). 547–567. URL: <https://doi.org/10.1017/S0954579408000278>. [In English]
4. Tarullo A. R., Youssef A., Frenn K.A., Wiik K., Garvin M.C., & Gunnar M.R. (2016). Emotion understanding, parent mental state language, and behavior problems in internationally adopted children. *Development and Psychopathology*. 28(2), 371–383. URL: <https://doi.org/10.1017/S095457941500111X>. [In English]
5. Hawk B.N., & McCall R.B. (2011). Specific extreme behaviors of postinstitutionalized Russian adoptees. *Developmental Psychology*, 47(3), 732–738. URL: <https://doi.org/10.1037/a0021108>. [In English]
6. Julian, M.M., & McCall, R.B. (2016). Social skills in children adopted from socially-emotionally depriving institutions. *Adoption Quarterly*. 19(1), 44–62. URL: <https://doi.org/10.1080/10926755.2015.1088106>. [In English]
7. Bruce J., Fisher P.A., Pears K.C., & Levine S. (2009). Morning cortisol levels in preschool-aged foster children: Differential effects of maltreatment type. *Developmental Psychobiology*. 51(1), 14–23. URL: <https://doi.org/10.1002/dev.20333>. [In English]
8. Rogol A. D. (2020). Emotional Deprivation in Children: Growth Faltering and Reversible Hypopituitarism. *Frontiers in endocrinology*, 11, 596144. URL: <https://doi.org/10.3389/fendo.2020.596144>. [In English]
9. Kraisler L. Psikhosomatika v psikhopatologii mladenchestva [Psychosomatics in the psychopathology of infancy]. *Mat', ditya, klinitsist: Novoe v psikhoanaliticheskoy terapii: per. s ital. Moskva*, 1994. 112-120. [In Russian]
10. Savenkova I. I. (2020) Features of Display of Anxiety of Children Suffering from Psychosomatic Diseases / Didukh, M., Kuznetsova O., Litvinenko, I., Oleksyuk O. *J. Environ Treat. Tech.* V.8. I.4. 1516-1520. URL: <https://doi.org/10.47277/JETT/1520>. [In English]
11. Perry N. B., Gunnar M.R. (2019) Early Deprivation and Children's Emotional Development: A Developmental Perspective. In: LoBue V., Pérez-Edgar K., Buss K. (eds) *Handbook of Emotional Development*. Springer, Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-17332-6_29. [In English]
12. Parker S. W., & Nelson C. A. (2005). The impact of early institutional rearing on the ability to discriminate facial expressions of emotion: An event-related potential study. *Child Development*, 76(1), 54–72. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2005.00829.x>. [In English]
13. Rüedi-Bettschen D., Zhang W., Russig H., Ferger B., Weston A., Pedersen, E., Pryce C.R. (2006). Early deprivation leads to altered behavioural, autonomic and endocrine responses to environmental challenge in adult Fischer rats. *European Journal of Neuroscience*, 24(10), 2879–2893. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1460-9568.2006.05158.x>. [In English]

14. Tottenham N., Hare, T.A., Quinn B.T., McCarry T.W., Nurse M., Gilhooly T., Casey B. J. (2010). Prolonged institutional rearing is associated with atypically large amygdala volume and difficulties in emotion regulation. *Developmental Science*, 13(1), 46–61. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-7687.2009.00852.x>. [In English]
15. Pitula C. E., DePasquale, C. E., Mliner S. B., Gunnar M. R. (2017) Peer problems among postinstitutionalized, internationally adopted children: relations to hypocortisolism, parenting quality, and ADHD symptoms. *Child Development* Volume 90, Issue 3. URL: <https://doi.org/10.1111/cdev.12986>. [In English]

Natalia Tsumarieva

Kropivnitsky Institute of Private Higher Educational Institution
«University of Modern Knowledge»,
Kropyvnytskyi, Ukraine

THEORETICAL AND EMPIRICAL STUDY OF THE PHENOMENON OF EMOTIONAL DEPRIVATION

Abstract. *The aim of this article is the implementation of theoretical and empirical analysis of the essence of emotionality.*

Methods of study: analysis, comparison and systematization of the scientific literature concerning the phenomenon of an emotional deprivation, observation, analysis of the documentation, the method of the peer review, a conversation, a testing, a survey for the identification of the consequences of the emotional deprivation.

Results. *We figured out that emotional deprivation very closely connected with other kinds of deprivation and is part of the mental deprivation. The semantic content of the notion "emotional deprivation" depends on the conceptual and theoretical approaches of the author, studying of the specific conditions of its origin and also the specific of age group. However most scientists continue determine emotional deprivation as a category of mental state of the personality.*

Emotional deprivation is an instrument of change and transformation in the psychics, affects somatic health, causes psychosomatic disorders and mental disorders. It is generalized that emotional deprivation through negative feelings and emotions affects other mental spheres of personality – volitional, intellectual, motivational, value-oriented, changing them, deforming, complicating, ie affects the psyche in general.

Conclusions. *Emotional deprivation can't be equated as a mental state, because it is connected indirectly with the mental state of the deprived personality, but it isn't one. To our mind, emotional deprivation is a process of long lasting stay of the personality in conditions of emotionally impoverished environment, conditioned by displeasure of emotional needs, loss, limitation, insufficiency or absence of abilities for installation of close connections, contacts and interaction with a significant person. It causes dysfunction, breaches and disarrays of the mental sphere of a personality.*

Key Words: *an emotional deprivation, mental state, theories of emotional deprivation, mechanisms of development of an emotional deprivation, determinants of the emotional deprivation and consequences of the emotional deprivation.*

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-70-74
УДК: 159.9.23

І. Є. ЧУГУЄВА,

кандидат психологічних наук

ORCID: 0000-0003-0030-0428

E-mail: hamisek@ukr.net

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

В. В. САКОВСЬКА,

студентка факультету педагогіки та психології

E-mail: sakovskayavika5@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

МАРКЕРИ ХІКІКОМОРИ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ В УМОВАХ КАРАНТИННИХ ОБМЕЖЕНЬ

Анотація. У статті узагальнено визначення терміну «хікікоморі», проаналізовано ситуацію карантинного обмеження: її сутність та особливості впливу на юнацький вік. Визначено особливості прояву маркерів хікікоморі в юнацькому віці. Досліджуване явище розглядається в системі підходів: як спосіб задоволення потреб, як сукупність проявів синдромів нової епохи, як психологічний механізм захисту, як психологічний стан та процес. В залежності від інтенсивності проявів маркерів, хікікоморі поділяються на: контрзалежні, дезадаптивні й взаємозалежні, надзалежні. До параметрів, за якими визначають рівень проявів хікікоморі, належать: асоціальне усамітнення вдома, асоціальність з виходом із дому, вибіркова соціальність. До рівнів прояву хікікоморі відносять: фізичний, емоційний, соціальний.

Ключові слова: хікікоморі, карантинні обмеження, усамітнення, юнацький вік.

Вступ. Сучасні глобальні виклики, зокрема пандемія COVID-19 зумовили багато трансформацій в сучасному суспільстві майже у всі країнах світу. Таке достатньо нове для українського суспільства явище «хікікоморі» вже доволі розповсюджене в країнах Дальнього Сходу (Японія, Південна Корея), також активно спостерігається в США та інших країнах з високим рівнем інформаційно-комунікаційних та інших цифрових технологій. Однак під час карантинних обмежень навесні 2019 року в багатьох країнах з'явилися вимушені хікікоморі з комплексом психологічних маркерів, які притаманні дійсним (добровільним) представникам цієї нової соціальної групи. Явище набирає обертів і водночас не достатньо досліджено як у світі, і майже не досліджено в Україні. Навіть термін «хікікоморі» в даний час тільки здійснює експансію у науковий простір і поки активно використовується в соціології – як назва нової соціальної групи, в психіатрії – як прояв певних психічних розладів, у філософії – як специфічна субкультура. В психології це новий термін, який ще набуває певного змістовного навантаження і смислів.

Актуальність даної проблеми, її недостатнє теоретичне обґрунтування та практична розробка зумовили вибір теми дослідження та визначили спрямованість наукового пошуку.

Мета дослідження: визначити особливості психологічних маркерів хікікоморі в осіб юнацького віку в умовах карантинних обмежень.

Для досягнення мети були визначені наступні завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз феномену хікікоморі у сучасній науковій психологічній літературі і на його основі визначити особливості прояву психологічних маркерів хікікоморі серед осіб юнацького віку під час карантинних обмежень.
2. Емпіричним шляхом дослідити особливості психологічних маркерів хікікоморі серед осіб юнацького віку під час карантинних обмежень.
3. Розробити та апробувати практико-орієнтовану програму, спрямовану на профілактику та мінімізацію негативних впливів карантинних обмежень на осіб юнацького віку, у яких проявляються психологічні маркери хікікоморі.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз, синтез, узагальнення, систематизація; *емпіричні* – спостереження, бесіда, авторська анкета «Діагностика схильності до виникнення маркерів хікікоморі», тест САМОАЛ «Визначення рівня самоактуалізації особистості», методика «Індекс життєвого стилю (Life Style Index, LSI)»

Плутчика, Келлермана, Конте, тест Томаса-Кілманна «Визначення стилю поведінки в конфліктній ситуації», тест Т. Елерса «Діагностика мотивації до уникання невдач»; *методи статистичної обробки результатів* дослідження – непараметричний критерій Пірсона, кутове перетворення Фішера, метод рангової кореляції Спірмена.

Експериментальна база дослідження: 92 особи, з них 61 дівчина, 31 хлопець, віком від 17 до 20 років.

Наукова новизна дослідження полягає у поглибленні та уточненні наукових підходів до вивчення явища «хікікоморі» та психологічних маркерів, які притаманні представникам даної соціальної групи; визначено психологічні маркери хікікоморі, які проявляються в осіб юнацького віку під час карантинних обмежень. До основних теоретичних здобутків дослідження можна віднести класифікацію причин виникнення хікікоморі серед юнацької молоді та визначення психологічних маркерів хікікоморі та рівнів схильності до їх прояву у осіб юнацького віку в умовах карантинних обмежень.

Практична значущість: у роботі запропоновано профілактичну практико-орієнтовану програму з використанням метаплан карт для мінімізації психологічних маркерів хікікоморі та негативних наслідків карантинних обмежень у осіб юнацького віку.

Дискусія. У сучасному науковому просторі терміном «хікікоморі» (від яп. 引きこもり «той, хто замкнувся») позначається особистість, яка протягом тривалого періоду часу прагне повного усамітнення, відчуження, відмовляється залишати батьківський дім. Вивченням сутності та особливостей феномену хікікоморі наразі активно займаються сучасні вчені, а саме: А. Borovoy, А. Furlong, А. Krieg, М. Nishida, S. Kikuchi, K. Fukuda, S. Kato, J. Robertson та інші. Активно дану проблему вивчають українські науковці, зокрема: Б. Садова, Г. М. Заклик, А. В. Павлов, О. І. Франкова, І. С. Тихоцька.

Теоретичне підґрунтя у дослідженні явища «хікікоморі» належить японському вченому-психіатру Saitō Tomoki, який розкриває його через поведінку осіб, що характеризується довготривалим (від шести місяців) добровільним знаходженням у усамітненні.

Австралійський соціальний антрополог Дж. Робертсон вказує, що хікікоморі є результатом психологічного механізму захисту, а

саме – опором соціальному тиску: невдачі різного типу призводять до соціальної ізоляції, якої можливо уникнути, добровільно відсторонившись від світу. Крім того, акцентуючи увагу на гендерний аспект цього дослідження, вчений додає, що частота її прояву переважає у чоловіків, пояснюючи це тиском з боку суспільства, стандарти якого вимагають від чоловіків соціального, особистого і професійного успіху на високому рівні. Враховуючи соціальну ситуацію розвитку юнака, варто наголосити, що захисні механізми, які проявляються у повній самоізоляції, мають різні варіації та ознаки прояву.

О. І. Франкова виокремила класифікацію ознак, притаманних соціально-відчуженій особистості: 1) надзалежність (надмірна залежність від гіперопікуючих батьків, що позбавляє юнаків автономії), 2) дезадаптивність, взаємозалежність (розуміння важливості взаємозалежності і негативних наслідків незалежності), 3) контрзалежність (відмова від формування близьких стосунків на користь ідеї, що соціальна відчуженість звільняє від пунктуальності чи соціальних обов'язків). Вчена додає, що соціальне відчуження здійснюється через неможливість адаптації до соціальних змін, що теж вказує на психологічні механізми захисту.

Результати досліджень О. С. Чабана щодо соціального відчуження особистості дозволили виокремити критерії (чинники), під впливом яких формуються наступні маркери хікікоморі: специфіка кола віртуальних «друзів» та предмету взаємодії з віртуальністю, низький рівень інтелекту, схильність до регресії, уникання комунікації, агресивність, прагнення долучитися до ідеї масового нігілізму та безідейного проживання.

Результати наукових досліджень дали можливість виокремити типові причини досліджуваної поведінки, які наочно зображені на рис. 1.1.

Рисунок 1.1. Причини виникнення маркерів хікікоморі

Результати наукових досліджень сучасних українських та зарубіжних вчених дозволив визначити типові маркери хікікоморі: реверсія режиму «день-ніч» (через захоплення віртуальним середовищем змінюється режим сну), нехтування базовими потребами (задовольняються паралельно з Інтернет-активністю), прояв агресії (без реальної причини), наявність психологічного напруження в колі оточуючих людей, низька самооцінка, ненависть до себе і оточуючих, невпевненість у собі, постійне перебування у віртуальному просторі, нереалізована потреба в комунікації, бажання реалізувати власний неіснуючий образ, пошук віддаленої роботи (яка дозволяє працювати вдома), надання переваги текстовій взаємодії без відеозв'язку у віртуальному середовищі.

Отже, термін «хікікоморі» до соціально-психологічного простору був введений для позначення осіб, переважно юнацького віку, що прагнуть повного усамітнення та соціального відчуження протягом довготривалого періоду. До головних маркерів хікікоморі належать наступні особливості особистості і поведінки: 1) тотальне занурення у віртуальний простір, 2) реверсія режиму «день-ніч» і порушення балансу активності й відпочинку, 3) нехтування базовими потребами з метою економії часу для Інтернет-активності, 4) неадекватна самооцінка, нереалізована потреба в комунікації, 5) наявність кола віртуальних «друзів», 6) схильність до регресії, 7) уникання комунікації.

Досліджуване явище розглядається в системі підходів: як спосіб задоволення потреб, як сукупність проявів синдромів нової епохи, як психологічний механізм захисту, як психологічний стан та процес. В залежності від інтенсивності проявів маркерів, хікікоморі поділяються на: контрзалежні, дезадаптивні й взаємозалежні, надзалежні. До параметрів, за якими визначають рівень проявів хікікоморі, належать: асоціальне усамітнення вдома, асоціальність з виходом із дому, вибіркова соціальність. До рівнів прояву хікікоморі відносять: фізичний, емоційний, соціальний. Адиктивна поведінка, депресивні стани, ОКР, суїцидальні наміри можуть бути водночас і наслідками, і чинниками, що призводять до прояву хікікоморі.

Результати нашого дослідження схильності до виникнення маркерів хікікоморі та математичну обробку даних наведено у таблиці 2.1., результати представлено на рис. 2.1.

Значення отриманого критерію Пірсона входить в зону значущості, що підтверджує достовірність і статистичну значущість отриманих даних.

Відповідно до результатів анкетування було встановлено, що близько 40% юнаків мають високий рівень схильності до виникнення маркерів хікікоморі. Як показало опитування, досліджуваним притаманна реверсія режиму «день-ніч», майже постійне перебування у власній кімнаті, вихід з дому у вкрай необхідних справах, нехтування базовими потребами (повноцінний сон) на тлі безперервної активності в Інтернет-середовищі (їдять не відриваючись від гаджету). Більше того, майже 11% досліджуваних має дуже високий рівень схильності до виникнення маркерів хікікоморі, що свідчить про порушення соціальної комунікації та самоорганізації життєвого простору.

Обробка та аналіз результатів даного опитування надали можливість встановити, що переважна кількість (38,04%) респондентів має середній рівень мотивації до уникнення невдач, а 27,17% – високий, що вказує на можливість прагнення до втечі від складних ситуацій шляхом активності в Інтернет-просторі і зменшення соціальних контактів. Це може підштовхувати до виникнення маркерів хікікоморі,

Таблиця 2.1 – Результати дослідження схильності до виникнення маркерів хікікоморі

№	Рівень схильності до виникнення маркерів хікікоморі	%	F (e)	F (t)	Fe-Ft	(Fe-Ft) ²	(Fe-Ft) ² /Ft
1	Дуже високий	10,86	10	23	-13	169	7,34
2	Високий	36,95	34	23	11	121	5,26
3	Середній	39,13	36	23	13	169	7,34
4	Низький	13,04	12	23	11	121	5,26
N – ознаки вимірювання, N = 4 ; v = 3 $\chi^2_{кр} = 7,81$ ($p \leq 0,05$) $\chi^2_{кр} = 11,34$ ($p \leq 0,01$) $\chi^2_{емп} = 25,2$							$\Sigma = 25,2$

Рисунок 2.1. Дослідження схильності до виникнення маркерів хікікоморі

оскільки уникання невдач входить до числа чинників, які провокують таку поведінку. Також варто додати, що в групі досліджуваних лише 16,30% мають низький рівень мотивації до уникнення невдач.

Також слід зазначити, що за допомогою критерію рангової кореляції Спірмена було встановлено прямий кореляційний зв'язок між

схильністю до виникнення маркерів хікікоморі та рівнем мотивації до уникання невдач, що співпало з результатами, отриманими іншими дослідниками про вплив мотивації до уникання невдачі на прояв маркерів хікікоморі: чим вищий рівень уникання невдачі тим вище вірогідність прояву поведінки хікікоморі.

Література:

1. Тихоцкая И. С. Изменения в жизненном цикле японцев и место молодёжи в современном обществе. Выпуск XXXII. История и культура традиционной Японии 3, 2010. С. 455–468.
2. Усамітнення та самотність в житті особистості. Збірник тез за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. 100 с.
3. Федотова Т. В. Особливості переживання самотності в осіб раннього юнацького віку. Психологічні перспективи. Луцьк: ISSN, 2015. Вип. 26. С. 297–307.
4. Франкова О. І. Психологічна корекція соціальної самоізоляції. Медична психологія. Харків, 2018. С. 17–23.
5. Циганенко В. Г., Великодна М. С. Надання психологічної допомоги вразливим групам населення під час та після карантину через пандемію COVID-19. Практичний посібник для психологів і фахівців соціальної роботи. Київ; Кривий Ріг: Вид. Р. А. Козлов, 2020. 100 с.
6. Чабан О. С., Хаустова О. О. Деадаптація людини в умовах суспільної кризи: нові синдроми та напрямки їх подолання. Журн. Психіатрії і мед. психології. 2009. Т. 3, № 23. С. 13–22.
7. Borovoy A. Japan's hidden youths: Mainstreaming the emotionally distressed in Japan. Culture, Medicine and Psychiatry. 2008. № 32. P. 552–576.
8. Carla Ricci. Hikikomori: adolescenti in volontari are clusione. 2016. 96 с.
9. Furlong A. The Japanese hikikomori phenomenon: Acute social withdrawal among young people. The Sociological Review. 2008. № 56. P. 309–325.
10. Kato T., Tateno M., Shinfuku N. Does the «hikikomori» syndrome of social withdrawal exist outside Japan? A preliminary international investigation. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology. 2012. № 47. P. 1061–1075.
11. Kosugi Reiko. Youth Employment in Japan's Economic Recovery: «Freeters» and «NEETs». The Asia – Pacific journal «Japan Focus». Analysis of the shaping the Asia-Pacific and the world. 2006. Vol.4. Is.5 P. 1–5.
12. Koyama A., Miyake Y., Kawakami N. Lifetime prevalence, psychiatric comorbidity and demographic correlates of «hikikomori» in a community population in Japan. Psychiatry Res. 2010. № 176 (1). P. 69–74.
13. Krieg A. Attachment and hikikomori: A psychosocial developmental model. International J. of Social Psychiatry. 2013. № 59. P. 61–72.
14. Nishida M., Kikuchi S., Fukuda K., Kato S. Jogging The rapyfor Hikikomori Social Withdrawal and Increased Cerebral Hemodynamics: A Case Report. Clinical Practice & Epidemiology in Mental Health. 2016. № 12. P. 38–42.
15. Robertson J. Men and masculinity in modern Japan. Australian & New Zealand, 2015. 236 p.
16. Rooksby Maki, Furuhashi Tadaaki, McLeod Hamish J. Hikikomori: a hidden mental health need following the COVID-19 pandemic. World psychiatry. Vol. 19. Is. 3. p. 399–400.
17. Suwa M., Suzuki K. The phenomenon of «hikikomori» (social withdrawal) and the socio-cultural situation in Japan today. Journal of psychopathology. 2013. Vol. 19. P. 191–198.
18. Thompson R. R., Garfin D. R., Holman E. A., Silver R. C. Distress, worry, and functioning following a global health crisis: A national study of Americans responses to Ebola. Clinical Psychological Science. 2017. Vol. 5. P. 513–521.

References:

1. Tikhotskaya I.S. (2010). Changes in the life cycle of the Japanese and the place of youth in modern society. Issue XXXII. History and culture of traditional Japan 3. 455–468.
2. Usamitnennya that self-determination in the life of a specialness. Zbirnik thesis for the materials of the round table (on-line, 24 April 2020). Kiev: DP "Information and Analytical Agency", 2020.
3. Fedotova T.V. (2015). Particularities of the experience of self-reliance in particular of the early youth. Psychological perspectives. Lutsk: ISSN. Vip. 26. 297–307.
4. Frankova O. I. (2018). Psychological correction of social self-isolation. Medical psychology. Kharkiv. 17–23.
5. Tsiganenko V. G., Velikodna M. S. (2020). We will provide psychological assistance to the population groups before they go to quarantine through the COVID-19 pandemic. A practical guide for psychologists and social robots. Kiev; Kriviy Rig: View. R. A. Kozlov.

6. Chaban O.S., Khaustova O.O. (2009). Disadaptation of people in the minds of a suspicious crisis: new syndromes and in a straightforward way. Journal. Psychiatry and honey. psychology. T. 3, No. 23. 13–22.
7. Borovoy A. (2008). Japan's hidden youths: Mainstreaming the emotionally distressed in Japan. Culture, Medicine and Psychiatry. № 32. 552–576.
8. Carla Ricci. (2016). Hikikomori: adolescenti in volontari are clusione. 96 c.
9. Furlong A. (200). The Japanese hikikomori phenomenon: Acute social with drawal among young people. TheSociologicalReview. № 56. 309–325.
10. Kato T., Tateno M., Shinfuku N. (2012). Does the «hikikomori» syndrome of social with drawalexist outside Japan? A preliminary in ternational investigation. Social Psychiatryand Psychiatric Epidemiology. № 47. 1061–1075.
11. Kosugi Reiko. (2006). Youth Employment in Japan's Economic Recovery: «Freeters» and «NEETs». The Asia – Pacific journal «Japan Focus». Analysis of the shaping the Asia-Pacific and the world. Vol.4. Is.5 1–5.
12. Koyama A., Miyake Y., Kawakami N. (2010). Lifetime prevalence, psychiatric comorbidity and demographic correlates of «hikikomori» in a community population in Japan. Psychiatry Res. № 176 (1). 69–74.
13. Krieg A. Attachment and hikikomori: A psychosocial developmental model. International. J. of Social Psychiatry. 2013. № 59. 61–72.
14. Nishida M., Kikuchi S., Fukuda K., Kato S. (2016). Jogging The rapyfor Hikikomori Social Withdrawal and Increased Cerebral Hemodynamics: A Case Report. Clinical Practice & Epidemiologyin Mental Health. № 12. 38–42.
15. Robertson J. (2015). Men and masculinityin modern Japan. Australian&New Zealand.
16. Rooksby Maki, Furuhashi Tadaaki, McLeod Hamish J. Hikikomori: a hidden mental health need following the COVID-19 pandemic. World psychiatry.Vol. 19. Is. 3. 399 400.
17. Suwa M., Suzuki K. (2013). The phenomenon of «hikikomori» (social with drawal) and the socio-cultural situationin Japan today. Journal of psychopathology. Vol. 19. 191-198.
18. Thompson R. R., Garfin D. R., Holman E. A., Silver R. C. (2017). Distress, worry, and functioning following a global health crisis: A national study of Americans responses to Ebola. Clinical Psychological Science. Vol. 5. 513–521.

Inna Chuhueva

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv,
Mykolaiv, Ukraine

Viktoriia Sakovska

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv,
Mykolaiv, Ukraine

MARKERS OF HIKIKOMORI IN YOUNG PEOPLE DURING THE CONDITIONS OF QUARANTINE RESTRICTIONS

Abstract. *The article summarizes the definition of the term “hikikomori”, analyzes the situation of quarantine restriction: its essence and features of the impact on adolescence. Peculiarities of manifestation of hikikomori markers at adolescence are determined. We consider the studied phenomenon in the system of approaches like a way to meet needs, as a set of manifestations of syndromes of a new era, as a psychological defence mechanism, as a psychological state and process. Depending on the intensity of markers, we divide hikikomori into counter-dependent, poorly adaptable and interdependent, super dependent. The parameters that determine the level of manifestations of hikikomori include antisocial solitude at home, antisocially with leaving the house, selective society. The levels of manifestation of hikikomori include physical, emotional, social. Quarantine restrictions, as unusual living conditions that require forced solitude, self-isolation can be a factor that encourages the emergence of markers of hikikomori in adolescents. Such people have a shift in activity in cyberspace and at night, inseparable stay with the gadget (during meals, in the bathroom, in the toilet, etc.). Neglect of the organization of life (do not clean the bed after sleep, do not clean the room for a long time, do not change clothes during the day and wear night pyjamas around the clock, neglect a healthy diet, eat outside the regime, mostly fast food, etc.). In communication with others, they show irritability with the desire to avoid contact and solitude in their room. Also, at such a person, disorganization of educational activity hastily is observed. It is difficult for them to organize the learning process; they show procrastination (postponement of tasks). If the classes are as videoconferencing, they do not include video and microphone. They are away from contact with the group and the teacher, even if they need contact for feedback, they ignore it. An empirical study of the susceptibility to hikikomori markers in adolescents revealed that about 40% of subjects have a high susceptibility to hikikomori markers, and almost 11% of young men – very high.*

Keywords: hikikomori, quarantine restrictions, solitude, adolescence.

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-75-80
УДК: 159.9.23

В. В. ШЕВЧЕНКО,
кандидат психологічних наук, доцент,
E-mail: sheva_1965@ukr.net
доцент кафедри психології та соціальних наук
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

В. КОПАЧ,
студентка факультету педагогіки та психології
E-mail: kopachvita@ua
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ З ДЕСТРУКТИВНИМИ СТАНАМИ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ

Анотація. У даній статті висвітлюється психологічні особливості проведення консультативної роботи з проблемними клієнтами літнього віку та готовність майбутніх та практикуючих психологів до цієї роботи.

З'ясовано, що структура готовності психологів до роботи з деструктивними станами літніх людей повинна включати, чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий.

Визначено, що до проблемних клієнтів психолога слід відносити: тривожні особистості; особистості, які переживають страх і фобії; вороже налаштовані та агресивні особистості; немотивовані клієнти; клієнти з завищеними вимогами; особистості, які переживають почуття вини (втрату); клієнти, які плачуть; істеричні особистості; обсесивні особистості; паранояльні особистості; шизоїдні особистості; асоціальні особистості; особистості, які зловживають алкоголем; особистості в стані депресії та із суїцидальними намірами.

Ключові слова: психологічне консультування, деструктивні стани, проблемний клієнт, психологічна готовність, практичний психолог.

Вступ. Практика свідчить, що психологічні проблеми особистості літнього віку можуть мати суб'єктивну та об'єктивну форму прояву, через які вони і сигналізують людині про своє існування. Більшість дослідників (Ф. Василюк, Т. Немчин, С. Томчук, Т. Яценко та ін.) вказують на те, що найчастіше індикаторами психологічної проблеми особистості виступають негативні емоції (страх, тривога, стрес та ін.), різні психічні стани (депресивні, кризові стани, напруження, втома, тривожне очікування, хвилювання, дратівливість та ін.), особливості поведінки (невдачі, помилки, конфлікти) [3; 9; 11; 12].

На основі уявлень дослідників проблемно-орієнтованого консультування П. Горностая та С. Васьковської, поняття «проблема клієнта» – це певна психологічна дисгармонія, неблагополучний поведінковий комплекс, який створює психологічні труднощі, спричиняє для людини страждання, від яких вона бажає позбавитися [4; 5, с. 22].

На думку В. Рибалки, психологічну проблему особистості слід інтерпретувати, як такий психічний стан людини, який породжується невідповідністю її психічних можливостей вимогам навколишнього природного та соціального середовища [10, с. 90].

Отже, прагнучи позбавитись душевного дискомфорту, літня людина стає клієнтом психолога, який має допомогти їй усвідомити свою проблему та знайти шляхи її розв'язання. Психолог повинен чітко уявляти з ким і чим він має справу у своїй роботі. Беручи до уваги думку Г. Абрамової, ми можемо виявити деякі ознаки проблемного клієнта:

- нездатність передбачати свою роль у передачі психологу знання про себе чи про інших людей;
- небажання опосередковано чи прямо відповісти за зміст цієї психологічної інформації.

Зважаючи на це, психологу потрібно бути готовим до взаємодії з проблемними клієнтами, які виявляють ознаки неадекватної поведінки [1].

Виходячи з вищевказаного, під поняттям «готовність майбутнього психолога до роботи з проблемними клієнтами літнього віку» слід розуміти стійке системне психологічне утворення у структурі особистості майбутнього фахівця, яке включає чотири взаємопов'язані компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий.

Рисунок 1. Структура готовності психолога до роботи з проблемними клієнтами літнього віку

Матеріали. З метою отримання більш повних та об'єктивних даних, а також ґрунтовного дослідження зазначених компонентів готовності психологів до професійної діяльності до експерименту було залучено 77 студентів 1–5-х курсів спеціальності «Психологія» Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського, а також 11 практичних психологів зі стажем роботи більше трьох років.

Результати. За результатами проведеного дослідження нами отримано ряд даних, які певною мірою, дають можливість судити про рівень сформованості у студентів когнітивної готовності до професійної діяльності.

З'ясовано, що студенти чітко усвідомлюють різницю між психологом-професіоналом і непрофесіоналом. Професіоналізм психолога вони вбачають: у наявності у психолога необхідних фахових умінь, знань та професійно значущих особистісних рис, якостей (заявило 63,3% опитаних); у вмінні знайти індивідуальний підхід до клієнта – (15,6%); у його здатності кваліфіковано надати психологічну допомогу тим, хто її потребує (8,6%); у вмінні якісно вирішувати всі без виключення психологічні проблеми клієнтів (4,3%); у відсутності у психолога власних психологічних проблем – (4%); залишили без відповіді питання 4% студентів.

На думку 41% студентів, психолог в першу чергу несе відповідальність за життя клієнта, за свої дії (заявило 26,3 %); за емоційний стан клієнта (22,6%). Викликає стурбованість той факт, що значна кількість студентів (77,4%) не усвідомлює своєї відповідальності за емоційний стан клієнта. Зважаючи на те, що емоційні стани людини позначаються на її поведінці, може виникати проблема пов'язана з неадекватними відгуками чи реакціями практичного психолога на поведінку проблемного клієнта.

У процесі дослідження нами було з'ясовано, що для майбутніх психологів досить складним виявилось питання, пов'язане з класифікацією проблемних клієнтів. З'ясувалося, що кожен п'ятий студент (20,6%) не зміг правильно розкрити типологію проблемних клієнтів психолога. Це означає, що під час практичних занять з майбутніми психологами слід звертати їхню увагу на категорії проблемних клієнтів та особливості надання їм психологічної допомоги.

Результати дослідження рівнів сформованості когнітивного компоненту представлені нами в табл. 1.

Таблиця 1. – Результати сформованості когнітивного компоненту готовності студентів-психологів I – V курсів до роботи з проблемними клієнтами у (n=77)

Курс навчання	Рівень сформованості когнітивної готовності майбутнього психолога, %)		
	Високий	Середній	Низький
Перший	0	6,67	93,33
Другий	0	13,33	86,67
Третій	5,45	34,55	60
Четвертий	6,67	50	43,33
П'ятий	16,67	60	23,33

Як ми бачимо, на першому-другому курсі відсутній високий рівень сформованості когнітивного компоненту. Це пояснюється тим, що починаючи з III курсу студенти вивчають психологічні дисципліни, спецкурси із спеціальності, що прискорює розвиток їх когнітивного компоненту готовності. Виявлено, що у юнаків

дещо нижчий рівень знань, ніж у дівчат. Це пов'язано, як з їх низькою мотивацією до навчання, так і з недостатньою мотивацією вибору ними професії психолога.

Далі нами були дослідженні відмінності у рівнях сформованості когнітивного компоненту готовності у психологів, які займаються професійною діяльністю та у студентів – майбутніх психологів (табл. 2).

Таблиця 2. – Результати сформованості когнітивного компоненту готовності студентів психологів I – V курсів та практикуючих психологів до роботи з проблемними клієнтами

Категорія осіб	Рівень сформованості когнітивної готовності, %		
	Високий	Середній	Низький
Практичні психологи (п = 11)	77,27	22,73	0
Студенти – психологи I–V курсів (п = 77)	5,67	32,33	62,0

Як ми бачимо з табл. 2, практикуючі психологи зі стажем роботи більше 3-х років, мають більш високі показники знань у порівнянні із студентами. Низький рівень знань у практикуючих психологів-консультантів взагалі відсутній, що свідчить про їх високу готовність до роботи із психологічно проблемними клієнтами.

У дослідженні проведено також вивчення особливостей розвитку у студентів рівня сформованості емоційно-вольової готовності до роботи із зазначеною вище категорією осіб. Емоційно-вольова готовність характеризується здатністю психолога управляти своїми емоційними станами, поведінкою у екстремальних ситуаціях спілкування із психологічно складними клієнтами, вміння вибирати адекватні кожній ситуації дії та операції, які б забезпечували загалом вирішення проблеми.

Результати тестування представлені нами у таблиці 3.

Таблиця 3. – Показники сформованості емоційно-вольової готовності студентів за методикою Г. Айзенка

Рівні сформованості показників чол.		I курс		II курс		III курс		IV курс		V курс	
		чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
Тривожність											
високий	У %	-	13,3	-	40,0	9,1	20,0	-	20,0	-	6,7
середній	У %	60	83,3	80	46,7	81,8	66,7	50,0	60,0	10,0	66,7
низький	У %	40	3,4	20	13,3	9,1	13,3	50,0	20,0	90,0	26,6
Агресивність											
високий	У %	-	13,3	-	36,7	10,0	20,0	-	13,3	-	6,7
середній	У %	80,0	86,7	40,0	63,3	50,0	80,0	20,0	80,0	20,0	93,3
низький	У %	20,0	-	60,0	-	40,0	-	80,0	6,7	80,0	-

Як видно з табл. 3, найвищий рівень тривожності за методикою Г. Айзенка характерний для студентів 2-го та 3-го курсів. Дещо знижується він у студентів 5-го курсу, що може бути зумовлено підвищенням рівня їх професійної підготовки та обізнаності як фахівців-психологів. Агресивність у більшості психологів знаходиться у допустимих межах. Це свідчить, мабуть, про певну задоволеність студентів у цілому навчально-виховним процесом.

Загалом, можна зробити висновок про низький рівень сформованості у майбутніх психологів емоційно-вольової готовності до роботи із проблемними клієнтами. Це вказує на проблемні аспекти формування у майбутніх психологів готовності до роботи з клієнтами літнього віку.

Результати цього дослідження дають змогу переконатися, що значна частина студентів мають слабкі знання про психологічні особливості проблемних клієнтів та специфіку консультативної роботи з ними. Крім цього, вони не володіють необхідними техніками роботи з проблемними клієнтами.

Дискусія. Специфіка роботи психолога із проблемними клієнтами узагальнена в роботах Р. Кочюнаса [7], який виділив такі типи клієнтів як: тривожні, агресивні, невротично-істеричні, депресивні, вмираючі, немотивовані, асоціальні особи. Звертає на себе увагу, що для всіх вищевказаних осіб характерні певні розлади емоційно-вольової сфери.

Серед таких клієнтів Г. Абрамова називає маніпуляторів, виділяючи такі маніпулятивні типи як: диктатор, ганчірка, калькулятор, прилипало, хуліган, славний хлопець, суддя та захисник [1, с. 144-145]. При цьому дослідниця зазначає, що психолог для демонстрації того, що він бачить позицію маніпулятора і, незважаючи на це, готовий взаємодіяти з ним, може і повинен використовувати основні емоційні контакти (гнів, страх, образу, довіру), які не є властивими для його професії, проте демонструють його відкритість та довіру до клієнта. В іншому

випадку клієнт-маніпулятор вийде з відчуттям переваги своїх маніпулятивних здібностей, а отже переможцем над психологом.

Загалом, за результатом аналізу наукових джерел (В. Бондаренко, Ю. Дем'янова, Р. Кочюнаса та ін.) [2; 6; 7 та ін.] нами з'ясовано, що до проблемних клієнтів психолога слід відносити: тривожні особистості; особистості, які переживають страх і фобії; вороже налаштовані та агресивні особистості; немотивовані клієнти; клієнти з завищеними вимогами; особистості, які переживають почуття вини (втрату); клієнти, які плачуть; істеричні особистості; obsесивні особистості; паранояльні особистості; шизоїдні особистості; асоціальні особистості; особистості, які зловживають алкоголем; особистості в стані депресії та із суїцидальними намірами.

Іноді у консультанта можуть з'явитися клієнти, що є ненаситні в своїх вимогах. Вони вимагають частіших і тривалих зустрічей з консультантом, добиваються постійної турботи, хочуть телефонувати консультантові додому і довго розмовляти з ним по телефону і взагалі мати можливість у будь-який час зв'язатися з консультантом, сподіваються на вплив консультанта на своїх близьких (подружжя, батьків, дітей) і тому подібне. В особі консультанта ці клієнти жадають мати постійного радника в житті. Таку категорію людей фахівці називають «клієнтами із завищеними вимогами».

Зіткнувшись з такими клієнтами, перш за все, потрібно відповісти собі на декілька питань:

- який мій стан, коли від мене вимагають так багато?
- чи можу я сказати клієнтові «ні», коли хочу цього?
- які вимоги я пред'являю до себе і наскільки вони співпадають з вимогами клієнта?
- чи можу я протистояти завищеним вимогам клієнтів або дозволю маніпулювати собою?

Відповіді на ці питання відіграють значну роль у формуванні ставлення до подібних клієнтів. Консультант повинен позбавитися від ілюзій своєї значущості та незамінності в житті клієнта. Необхідно розуміти природу завищених вимог клієнтів і характер своїх реакцій на них, а також уміти вступати в конфронтацію.

Більшість консультантів прагнуть утримати клієнтів від плачу і витрачають на це частину своїх зусиль. У цьому випадку виникає не-

безпека, що, намагаючись обійти хворобливі переживання і не спровокувати сльози, можна пропустити важливі аспекти життя клієнта. Деякі консультанти свої зусилля по утриманні клієнтів від плачу пояснюють тим, що розхвилюваний клієнт не здатний нормально говорити. Іноді консультант відчуває себе винним із-за сліз клієнта. У таких випадках він вважає, що довів людину до сліз, боїться бути звинуваченим в байдужості. Таку поведінку консультанта можна пояснити схильністю брати на себе відповідальність за сльози клієнта. Основна причина, звичайно, тягар проблем клієнта, його пригніченість, проте ця причина не єдина. Більшість людей, особливо жінки, плачуть від злості. У таких випадках утіха нічим не може допомогти. Зважаючи на це, консультант повинен надати клієнтові можливість спокійно плакати в його кабінеті.

Консультант повинен не вичікувати, а активно розмовляти з клієнтом про його переживання і зовнішні обставини. Дослідники (Р. Кочюнас, О. Курпатов) [7; 8] вказують на те, що клієнти з деструктивними станами вимагають більшої активності, ніж інші клієнти. Крім цього необхідно чітко структурувати консультативну бесіду, особливо на початковій стадії консультування. Подібна тактика обумовлена пасивністю клієнта, його небажанням самостійно аналізувати проблеми.

Висновки. Отже, розгляд об'єктів психологічної дисгармонії як проблемних клієнтів психолога дозволяє нам дійти висновку про те, що під поняттям «особа з деструктивними станами» або ж «проблемний клієнт психолога» слід розуміти людину, яка веде себе неадекватно на консультації у психолога. Іншими словами, мова йде про особу, дії та поведінка якої під час психологічного консультування не сприяють чи заважають вирішувати її психологічні проблеми. Такими клієнтами можуть бути особистості: з непатологічними розладами психіки, з акцентуацією характеру, агресивні, інфантильні, в стані легкого алкогольного чи наркотичного сп'яніння, а також – які переживають почуття вини, істеричні, obsесивні, паранояльні, шизоїдні, асоціальні, депресивні. Уточнення типів проблемних клієнтів дозволяє нам з'ясувати вимоги стосовно змісту професійної готовності психолога до роботи з особами, дії та поведінка яких під час психологічного консультування не сприяють чи заважають вирішувати їхні психологічні проблеми.

Література:

1. Абрамова Г. С. Практикум по психологическому консультированию. Екатеринбург : Деловая книга, М.: Изд.центр «ACADEMIA» 1995. 128 с.

2. Бондаренко В. А. Психологическая помощь при социально-проблемном поведении : автореф. дис. на соискание учён. степени канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогическая психология» / В. А. Бондаренко; Кубанский государственный университет. Краснодар, 2000. 22 с.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). Москва : Изд-во МГУ, 1984. 200 с.
4. Васківська С. В. Основи психологічного консультування: Навчальний посібник. Київ : Четверта хвиля, 2004. 256 с.
5. Горностай П. П. Методи дії в навчанні та супервізії психологів-консультантів / Науковий вісник Чернівецького університету. Випуск 209. Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. Чернівці, Рута, 2004. С. 30-35.
6. Демьянов Ю. Г. Диагностика психических нарушений: Практикум / Оформл. обл. А. С. Андреева. Санкт Петербург. : ИД «МиМ», ТОО «Респекс», 1999. 224 с.
7. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования / пер.слит. Москва: Академический Проект, 2000. 240 с.
8. Курпатов А. В. Как избавиться от тревоги, депрессии и раздражительности. Санкт Петербург.: Нева, 2003. 248 с.
9. Немчин Т. А. Состояние нервно-психического напряжения. Ленинград : Изд-во Лен. Ун-та, 1983. 167 с.
10. Рибалка В. В. Психологічні проблеми особистості, їх визначення та шляхи розв'язання. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. : Підручник. Київ : Либідь, 1999. С. 236 – 242.
11. Томчук С. М. Михальченко М. В. Психологія деструктивних емоційних станів та рефлексії особистості у молодшому шкільному віці. Миколаїв: Вид-во Миколаївської обл. друкарні, 2008. 208 с.
12. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції / Навчальний посібник. Київ : Либідь, 1996. 264 с.

Reference:

1. Abramova G. S. (1995) Workshop on psychological counseling. Ekaterinburg: Delovaya kniga, Moscow: Izdtsentr «ACADEMIA».
2. Bondarenko V. A. Psychological assistance in socially problematic behavior: author's ref. dis. on the application of a scientist. Ph.D. psychol. Sciences: 19.00.07 "Pedagogical psychology" / VA Bondarenko; Kuban State University. Krasnodar, 2000. 22 p.
3. Vasilyuk F. E. (1984). Psychology of experience (analysis of overcoming critical situations). Moscow.: Izd-vo MGU.
4. Vaskivska S. V. (2004). Fundamentals of psychological counseling: Textbook. Kyiv: The fourth wave.
5. Gornostay P. P. Methods of action in the training and supervision of counseling psychologists. *Scientific Bulletin of Chernivtsi University*. Issue 209. Pedagogy and psychology. Collection of scientific works. Chernivtsi, Ruta, 2004. 30-35.
6. Demyanov Yu. G. (1999). Diagnosis of mental disorders: Workshop / Form. reg. A.S. Andreeva. St. Petersburg.
7. Kociunas R. (2000). Fundamentals of psychological counseling / per.slit. Moscow: Akademicheskii Proekt.
8. Kurpatov A.V. (2003). How to get rid of anxiety, depression and irritability. St. Petersburg : Neva.
9. Nemchin T. A. (1983). State of nervous and mental stress. Leningrad.: Len Publishing House. University.
10. Rybalka V. V. Psychological problems of personality, their definition and solutions // *Fundamentals of practical psychology*. / V. Panok, T. Tytarenko, N. Chepeleva and others. : Textbook. Kyiv: 1999. 236 – 242.
11. Tomchuk S. M. Mikhalchenko M.V. (2008). Psychology of destructive emotional states and reflection of personality in primary school age. Mykolaiv: Mykolaiv Region Publishing House. printing house.
12. Yatsenko T. S. (1996). Psychological foundations of group psychocorrection / Textbook. Kyiv.

Volodymyr Shevchenko

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Viktoriia Kopach

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF WORKING WITH DESTRUCTIVE CONDITIONS OF ELDERLY PEOPLE

Abstract. This article highlights the psychological features of counseling with problem clients of old age and their readiness of future and practicing psychologists for this work. It is determined that the modern world, due to its complexity, dynamism and contradictions, creates various problems for the elderly and actively interferes in his personal space. All this has a negative effect on the health of the elderly and on the state of their mental well-being. This leads to certain changes in the personality of the old person: increased feelings of inferiority, insecurity, fluctuations in self-esteem, increased sensitivity; depressed mood, feelings of loneliness, helplessness, anxiety, reduced efficiency; restructuring of the

motivational-needs system, valueorientations; adjustmentof «I-concept»; in creasing interestin experiencing the past, its revaluation; exacerbation and changesin some traits; decreas edvoliti on alactivity, apathymayoccur.

As a result, the number of elderlypeoplein need of psychological helpissig nificantly increasing. At the same time, dueto subjective and objective reasons, they may not always behavea dequately during psychological counseling, preventing specialists from solving their psychological problems.

It was fo undthat the problem clients of the psychologists hould include: anxious individuals; individuals who experiencefear and phobias; hostileandaggressiveindividuals; unmotivatedclients; customers with inflatedrequirements; individuals who experienceguilt (loss); payingcustomers; hysterical personalities; obsessive personalities; paranoid personalities; schizophrenic personalities; antisocial personalities; individuals who abusealcohol; individuals in a state of depression and suicidalideation.

Counseling for the elderly can be carried out on the following issues: severe loss and acutegrief, lossoffunctionalability, difficulties or conflictsin relationships and communication, understanding and changingliving conditions, adaptation to new life circumstances, needs assessment, work withstress, loss of meaningin life , fear of death, etc.

Keywords: *psychological counseling, destructive conditions, problem client, psychological readiness, practical psychologist.*

DOI: 10.33310/2078-2128-2021-21-2-81-87
УДК 321:327

В. М. ЯРОШЕНКО,

кандидат політичних наук, доцент

ORCIDID:0000-0001-7449-905X

E-mail: pochtaenko.vera@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

В. В. НЕДБАЙ

доктор політичних наук,

професор кафедри психології та соціальних наук

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9666-2364>

E-mail: nedbaivv@mdu.edu.ua

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

А. Л. СУХОРИКОВА,

кандидат політичних наук

ORCID ID : 0000-0002-6170-4955

E-mail: a.l.sukhorukova83@gmail.com

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського,
Миколаїв, Україна

ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ МОЛОДІ

Анотація. Визначено актуальність толерантності в сучасних умовах ризиків. Досліджено рівень наукової розробки теми толерантності. Наведені результати організованої комунікаційної кампанії «Віднайти повагу» разом з Міжнародним центром перспективних досліджень. Виявлено прояви стійких етнічних міфів в українському суспільстві, що є висновком про недостатньо впроваджений практичний компонент порівняно з науковим висвітленням. Зосереджено фокус уваги на обґрунтуванні формування міжетнічної толерантності освітньою системою. Зроблено акцент на підготовці вчителів, які будуть здійснювати формування міжетнічної толерантності учнів.

Ключові слова: толерантність, етнічні міфи, оцінність, ригідність, спрощеність.

Вступ. Толерантності належить одне з провідних ролей у процесі міжособистісної, міжгрупової, міжнаціональної, міждержавної взаємодії у сучасних випробуваннях коронавірусною пандемією, зростаючим соціальним відчуженням, поглибленням майнової нерівності та поширенням гібридних війн і військових конфліктів. Формування толерантності має бути одним із головних завдань державних інститутів та інститутів громадянського суспільства як в Україні, так і у світі. Для підтвердження заявленої гіпотези у даному дослідженні використані методи аналізу праць науковців з означеної теми, авторські дослідження теми толерантності та узагальнення досвіду інституту демократичної громадянськості [18]. Пошук шляхів зміцнення взаєморозуміння, співпраці з миротворення та відповідального використання публічної влади для збереження миру на фоні глобальних викликів: коронавірусної пандемії, гібридних війн, загострення і мілітаризації конфліктів актуалізують і визначають тему дослідження. Мета даної теми полягає в дослідженні соціального запиту на формування міжетнічної толерантності та визначенні системи

освіти спроможними сприяти формуванню міжетнічної толерантності. Толерантність – на індивідуальному рівні – це здатність сприймати без агресії думки, які відрізняються від власних, а також – особливості поведінки та способу життя інших. Терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, вірувань є умовою стабільності та єдності суспільств, особливо тих, які не є гомогенними ні у релігійному, ні в етнічному, ні в інших соціальних вимірах [16].

Матеріали. Проблематику толерантності вивчають спеціалісти різних областей: політологи, філософи, соціологи, педагоги, психологи, оскільки в усьому світі в науці зростає інтерес до проблеми міжетнічної толерантності. Агресія на етнічному та релігійному підґрунті, терористичні акти, міжетнічні конфлікти потребують більш поглибленого розуміння характеру та властивостей етнічної толерантності, їх впливу на соціум.

Сучасне дослідження толерантності Е. О. Ангеліною «Етнічна толерантність старшокласників» узагальнює багатоманітні прояви етнічності: явище ксенофобії (А. В. Макачук),

етнічні стереотипи (О. В. Квас), етнічна соціалізація підлітка (Т. Г. Стефаненко, О. П. Белінська), толерантність у процесі здобуття цілісності (Є. Ф. Казаков, О. Г. Асмолов, В. О. Тішков), ментальна міжетнічна толерантність (О. В. Перців), проблеми міжетнічної толерантності (Г. У. Солдатова, А. В. Петріцький), межі толерантності (П. М. Количев, Д. В. Сухушин) і багато інших. Ґрунтуючись на загальних поглядах Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, Б. Ф. Поршнева про суспільно-історичний характер етнічної психіки, а також на дослідженнях закономірностей виникнення та розвитку етнічної свідомості, широко опрацьованих О. Г. Асмоловим, К. О. Абульхановою-Славською, В. С. Агеєвим, вчені все більше зосереджують свою увагу на вивченні психологічних особливостей формування етнічної свідомості [2].

Для уточнення предметної області дослідження у межах даної публікації доцільно навести відомі в академічному просторі визначення «етнічний стереотип», оскільки саме стереотипи стають частіше всього перешкодою на шляху формування міжетнічної толерантності.

Вперше поняття «етнічний стереотип» було введено американським вченим В. Ліпманом, що досліджував проблеми масової комунікації. Етнічний стереотип – це узагальнений, спрощений образ етнічної спільноти або її окремих представників, що виник на етапі становлення міжетнічних стосунків. Зазвичай етнічний стереотип має тенденцію поширення судження одразу на всю етнічну групу або навіть на кілька споріднених [9].

Етнічні стереотипи мають такі важливі властивості як стійкість та ригідність [17]. Існування такого явища, як етнічний стереотип цілком пояснюється прагненням людської свідомості до полегшення розуміння соціуму, спрощення сприйняття знань про соціальну реальність [1].

Для того, щоб визначити вплив етнічних стереотипів на культуру міжетнічної взаємодії у сучасному багатонаціональному суспільстві, необхідно спочатку сформулювати їх роль у соціумі. Етнічні стереотипи – це передусім культурні утворення, що є природними і існуючими доти, поки існують народи і етнічні спільноти [14].

Насамперед, треба визначити, що етнічний стереотип як регулятивний елемент етнічної самосвідомості виконує три важливі функції: пізнавальну, комунікативну і функцію захисту позитивної етнічної ідентичності.

Наведемо головні риси властивостей етнічних стереотипів:

1. Спрощеність. Чим краще людина знайома з будь-ким, тим більш диференційований у неї образ цієї людини. Так найбільш диференційованими в нашій свідомості є образи родичів і близьких друзів. Але незважаючи на це, образи інших людей ніколи повністю не відповідають дійсності. Тому легко собі уявити, наскільки простіші і схематичні наші уявлення про людей, що живуть в абсолютно інших географічних, економічних та культурних умовах. Тому не дивно, що при спілкуванні з представниками інших культур з радикально протилежними нормами і цінностями, часто виникає нерозуміння партнера по діалогу.

2. Оцінність. Стереотипи часто емоційно забарвлені симпатіями і антипатіями. Одні і ті ж риси, в залежності від того, чи належать вони своїй або чужій групі, викликають різну оцінку. Те, що у представників власної культури оцінюється як економність, у іноземців сприймається як скупість, а власна серйозність може бути інтерпретована у інших як відсутність почуття гумору.

3. Ригідність. Отримуючи інформацію з навколишнього світу і заломлюючи її через призму свого сприйняття, люди схильні більшою мірою довіряти тим фактам, які підтверджують звичні, усталені думки. Ігнорування або применшення значущості тих відомостей, які суперечать поглядам особистості або не вкладаються в рамки її поглядів і уявлень, є свого роду самообманом, засобом самозахисту від всього нового і незрозумілого [17].

У публіцистичній, а іноді і науковій літературі вказується на негативний вплив етнічних стереотипів на міжетнічні відносини. На нашу думку, таке твердження є дещо неточним, оскільки етностереотип є об'єктивним інструментом буденної свідомості. Це підтверджується тим, що в останні десятиліття у вивченні такого явища, як етнічний стереотип став пріоритетним підхід «нейтрального оцінювання» [7].

Джерелом появи негативних етнічних стереотипів є: низький індивідуальний або колективний досвід міжетнічного спілкування, відсутність правдивої інформації про представників інших етносів; цілеспрямована пропагандистська діяльність ЗМІ щодо образів представників етнічних груп з метою формування їх неправдивого сприйняття [9].

Стереотипізація є когнітивною, а тому і антропологічно необхідною, оскільки завдяки формуванню узагальнених образів людині легше орієнтуватися в соціумі. З іншого боку, вони можуть стати перешкодою в міжкультурних контактах, коли їх надмірна узагальненість

і не диференційованість не беруться до уваги. У стереотипах відбивається занадто спрощений погляд на представників інших культур, перебільшуючи риси подібності між ними і ігноруючи відмінності [17].

З іншого боку, за стереотипами часто не вдається виявити індивідуальні особливості людей, так як передбачається, що всі члени групи наділені однаковими рисами. Стереотипізація пропонує надто статичний погляд на суспільство і людину, транслуючи помилкові і застарілі уявлення і даючи тим самим спотворені уявлення про іншу культуру.

Вагомий внесок у формування етнічної толерантності в українському суспільстві належить інститутам громадянського суспільства. Саме інституціоналізація демократичної громадянськості проявляється в активній свідомій участі активістів громадських організацій у виявленні етнічних стереотипів та сприянні етнічній толерантності [18].

Серед багаточисельних прикладів наведено аналіз громадської діяльності Павла Вишебаба, музиканта, співзасновника та члена ради ГО «Єдина Планета», посланця доброї волі ПРООН в Україні, який протягом 2018 року разом з колегами провели десятки заходів різного формату зі сприяння етнічній толерантності у 17 містах України. Корисними для нашого дослідження виявилися головні міфи, які на думку громадського діяча, панують щодо питання толерантності в українському суспільстві.

Виявлення міфів як властивостей етнічних стереотипів стало можливим завдяки організованій комунікаційній кампанії, що отримала назву «Віднайти повагу» і реалізована разом з Міжнародним центром перспективних досліджень методом дискусії з десятками людей. У підсумку було виявлено, що поняття толерантності для більшості пересічних українців настільки розмите і невизначене, що інколи може здатися – геть незрозуміле або занадто відірване від повсякденного життя, щоб звертати на нього увагу. Тобто, можна стверджувати, що недостатньо уваги приділяється важливому питанню формування етнічної толерантності в українському суспільстві. Важливим також є визначення більшості співрозмовників їх щоденне використання на практиці уявлення щодо поняття толерантності. Найбільш виразними міфами виявилися наступні.

1. Толерантність – це ознака слабкості. Толерантність притаманна тим, хто не здатен фізично або морально домінувати над іншими. Але, насправді, на практиці це поняття має цілком протилежний міфіві зміст. Толерант-

ність – це акт волі, свідоме утримання від насилля, коли ми маємо можливість його спричинити. Для здійснення цього акту необхідні моральні сили, міцна опора життєвого досвіду та набутих цінностей. Натомість спричинення насилля не вимагає від нас духовної чи аналітичної роботи.

2. Толерантність до інших заважає досягненню особистого успіху та щастя. Насправді ж, толерантність – потужний інструмент досягнення психологічного спокою і щастя в особистому житті. Ставлячись поважно до оточуючих, людина отримує багато переваг: симпатії рідних та близьких, збільшення кола друзів, що дає впевненість і підтримку в години життєвих складнощів. Неодноразово помічено: чим більше друзів, тим щасливіша людина. Також не слід забувати, що взаємоповажне суспільство має економічні переваги: у ньому більший рівень безпеки, саме через це вести бізнес в такому суспільстві комфортніше, збільшується інвестиційна привабливість, а з нею і економічний стан громади, області, країни.

3. Українське суспільство толерантне. Виявився єдиний міф, якому реальність не є протилежною. Цьому є підтвердженням багаточисельні зустрічі в рамках кампанії, коли переважна більшість людей, з якими громадські активісти спілкувались, вважали себе толерантними. Але при уточненні конкретних випадків з питання толерантності у продовження зустрічі виявлялось, що кожен з учасників має докласти зусиль до виховання в собі толерантності, щоб стати насправді толерантним. Зокрема, навчитися аналізувати важливі відмінності меж рівності прав чи переваг толерантності, розуміти, де межа, за якою закінчується толерантність і починається дискримінація. А в деяких випадках – просто частіше практикувати співчуття.

Позитивним результатом такого аналізу громадським діячем етнічних міфів в українському суспільстві видається наступне припущення: якщо українці вважають себе толерантними, то слід вважати, що вони мають бажання бути такими [11].

Отже, наведений приклад є підтвердженням того, що у самому українському суспільстві є потреба, тобто соціальний запит на формування міжетнічної толерантності. Оскільки толерантність базується на прийнятті, повазі та справедливому розумінні різноманіття етносів та народів, форм вираження та варіантів прояву індивідуальності та унікальності кожної людини, то цьому мають сприяти знання,

комунікація, відсутність цензури, свобода переконань та совісті.

Оскільки етнічна толерантність не безумовна, вона, на нашу думку, потребує виховання. Таким чином, стає очевидним, що міжетнічна толерантність як одне із смислових якостей особистості, має бути прищеплене людині [3].

Виховання в душі міжетнічної толерантності має бути направлено на протидію впливу, що викликає почуття страху і відчуження по відношенню до інших. За всю історію людства можна прослідкувати, як легко посіяти розбрат на міжетнічному рівні. Адже зрозуміло, що подібні процеси сприяють розпалюванню сутичок та конфліктів між народами, що може призвести до війни між державами. Національні стереотипи, недолік знань про інші народи ведуть до нерозуміння і неприйняття іншої точки зору, іншого способу життя, іншої культури. Таким трагічним прикладом є військовий конфлікт на сході України, який продовжується з 2014 року. Приводом для вторгнення сусідньої держави на територію України стали провокативні заклики щодо захисту етнічних росіян. Соціальна ціна цього конфлікту трагічна.

Наведені аргументи можна узагальнити як соціальний запит на формування міжетнічної толерантності та на удосконалення етнополітики в українському суспільстві. Формування міжетнічної толерантності слід розглядати комплексно. Вважаємо, що одним із ефективних напрямків формування етнічної толерантності має бути виховання учнівської молоді. Для того є вагомі аргументи. Початок шкільного життя для дитини характеризуються розвитком логічного мислення, створення власної думки, важливою стає роль друзів. Для старшого підліткового віку характерний пошук себе, становлення моральної самооцінки, відбувається становлення соціальних зв'язків і соціальних відносин [12].

Толерантне виховання у шкільний період сприяє формуванню у дітей навичок незалежного мислення, вироблення поглядів та переконань, які засновані на моральних цінностях, закладається підґрунтя критичного мислення. Національна винятковість не повинна існувати, тому що гуманізм, повага, визнання рівності інших, терпимість – це ознаки громадянського суспільства, це – толерантність [5].

Наукові дослідження і наші спостереження доводять, що найбільш гострі проблеми в сфері спілкування між представниками різних національностей виникають у молодших школярів. Молодший шкільний вік – це вік, який багато в чому визначає майбутнє дитини, інтенсивний

розвиток усіх якостей людини. Головна риса в психології молодших школярів – це формування більш високого рівня самосвідомості і посиленої потреби в самореалізації [10].

З огляду на те, що ставлення до людей іншої національності починає формуватися зі старшого дошкільного віку і найбільш яскраво проявляється в початковій школі, необхідно залучати учнів до виховання етнічної толерантності саме в цей час.

У початковій школі у дітей формується новий рівень самосвідомості, тобто «внутрішня позиція» [4]. Освітня система повинна забезпечувати: історичну спадщину поколінь, збереження, розповсюдження і розвиток національної культури; виховання в учнів цілісного світорозуміння і світогляду міжнаціональних відносин; виховання патріотів своєї країни, громадян правової, демократичної, соціальної держави, що поважають права і свободи всіх людей, незалежно від їх приналежності до етносу, раси, тощо. [8].

Толерантна свідомість школярів формується у процесі становлення їх культурного вибору, а це пов'язано з можливістю сповідувати свою національну, народну культуру, визнавати право на існування і розвиток культури інших народів і етносів.

За дослідженнями Ж. Піаже, можна виділити три етапи у формуванні етнічної ідентичності: в 6–7 років дитина набуває початкових (фрагментарних, несистематичних) знань про свою етнічну приналежність; з 8–9 років дитина вже чітко ідентифікує себе з членами своєї етнічної групи, зароджуються національні почуття; у молодшому підлітковому віці (10–11 років) етнічна ідентичність формується повністю: дитина усвідомлює етнічну самобутність не лише свого народу, але й інших [6].

Слід врахувати процес можливих змін вікових особливостей через вплив цифровізації. А початок дифузної ідентифікації з етнічною групою більшість авторів виявляє у дітей 3–4 років, що «реалізованої» етнічної ідентичності дитина досягає в молодшому підлітковому віці, коли рефлексія себе має для людини першочергове значення. [13].

Також спостерігається суттєве зростання етнічних знань, не просте повторення, а систематизація інформації, отриманої від дорослих. Саме у цьому віці з'являються передумови для формування толерантності як якості особистості, позаяк молодші школярі починають усвідомлювати свою етнічну приналежність та розуміти етнічні відмінності. [6].

Наведені результати наукових досліджень важливо враховувати у системі підготовки майбутніх учителів, які повинні володіти здатністю виявляти полікультурний світогляд, основою якого є етнічна та національна культура.

Як відомо, у Типовій освітній програмі для підвищення кваліфікації педагогічних працівників (2018) це поняття конкретизується наступним чином: професійно-педагогічна компетентність – це уміння використовувати у освітньому процесі новітніх науково обґрунтованих відомостей з педагогіки, психології, методик, інноватики для створення освітньо-розвивального середовища, що сприяє цілісному індивідуально-особистісному становленню дітей молодшого шкільного віку; здатність до продуктивної професійної діяльності на основі розвиненої педагогічної рефлексії відповідно до провідних ціннісно-світоглядних орієнтацій, вимог педагогічної етики та викликів початкової школи; соціально-громадянська компетентність – розуміння сутності громадянського суспільства, володіння знаннями про права і свободи людини, усвідомлення глобальних (у тому числі екологічних) проблем людства і можливостей власної участі в їх розв'язанні, усвідомлення громадянського обов'язку та почуття власної гідності, уміння визначати проблемні питання у соціокультурній, професійній сферах життєдіяльності людини та віднаходити шляхи їх розв'язання, навички ефективної та конструктивної участі в цивілізаційному суспільному розвитку, здатність до ефективної командної роботи, вміння попереджувати та розв'язувати конфлікти, досягаючи компромісів. [15].

Узагальнюючи результати досліджуваної теми в даній роботі, слід наголосити, що міжетнічна толерантність в науковій літературі достатньо висвітлена, але її практичний компонент не отримав достатнього підтвердження,

оскільки залишаються в українському суспільстві прояви стереотипів міжетнічної упередженості.

Дискусійним залишається питання визначення пріоритетності шляхів формування міжетнічної толерантності: або зосередитися на вихованні учнів або паралельно підтримувати і поширювати ініціативи активістів інституту демократичної громадянськості, приклад яких наведено в даній роботі.

Підтвердженням цьому є наведені в дослідженні результати опитування, які визначили соціальний запит на формування міжетнічної толерантності. Серед шляхів формування міжетнічної толерантності запропоновано зосередити увагу на системі освіти учнів. Зокрема, наведені найбільш оптимальні вікові категорії учнів для сприйняття і успішного формування міжетнічної толерантності. Також зроблено акцент на важливості підготовки вчителів, які будуть здійснювати виховання міжетнічної толерантності учнів.

Висновки. Гіпотеза про те, що толерантності в сучасних умовах ризиків належить важливе місце та формування толерантності має бути одним із головних завдань державних інститутів та інститутів громадянського суспільства як в Україні, так і у світі за висновками даного дослідження підтвердилася. У дослідженні наведені результати організованої комунікаційної кампанії, що отримала назву «Віднайти повагу» і реалізована разом з Міжнародним центром перспективних досліджень методом дискусії з десятками людей: прояви стійких етнічних міфів в українському суспільстві. Це надало можливість визначити соціальний запит на формування міжетнічної толерантності як освітньою сферою, так інститутом демократичної громадянськості. Проведене дослідження має подальшу перспективу висвітлення як однієї з актуальних тем сучасного наукового дискурсу.

Література:

1. Абдулкаримов Г. Г. Этнические стереотипы школьников: проблема формирования толерантного сознания. Образование в современной школе. 2002. № 4. С. 58–69.
2. Ангеліна Е. О. «Етнічна толерантність старшокласників». Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки. 2013. Т. 2, Вип. 10. С. 16–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2013_2_10_3.
3. Анисимов О. С. На пути к толерантному сознанию. М. 2000
4. Горбунова В. В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. В. Горбунова. К., 2003. 19 с.
5. Грива О. Виховання толерантності в дітей та молоді. Психолог. № 21, 22. 2005. С. 5–6.
6. Заредінова Е. Р. Проблеми формування міжетнічної толерантності в учнів початкових класів (психолого-педагогічний аспект). Постметодика. 2009. № 2. С. 41–43.

7. Золотова Б. Х. Актуальные проблемы культуры межнационального общения // Формирование современных навыков межэтнического взаимодействия в Ставропольском крае. Ставрополь: Изд-во СГУ. 2000. С. 22–29.
8. Иванова Е. М. Формирование новой культуры отношений: воспитание толерантности у учащихся начальных клас сов. Начальная школа. 2006. № 3. С. 11–15.
9. Квас О. В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 « Соціальна психологія» Київ, 2003. 20 с.
10. Мальчевская М. Л. Формирование межэтнической толерантности младших школьников в классах с многонациональным составом: автореф. канд. пед. наук. Абакан. 2006.
11. Павло Вишебаба. Три міфи про толерантність/Українська правда. Життя. 14 березня 2018. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/03/14/229509/>
12. Развитие этнической толерантности в ранней юности. URL: <http://www.shatropova.narod.ru>.
13. Слюсаренко О. С. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до виховання міжетнічної толерантності молодших школярів. Молодий вчений. 2017. № 2. С. 540–543.
14. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. / О.Майборода, Р. Чічалава, Т. Пелипенко та ін. Київ: Фонд «Європа ХХІ», 2002. С. 151–160.
15. Типова освітня програма організації і проведення підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладами післядипломної педагогічної освіти (Наказ Міністерства освіти і науки України від 15.01.2018 р. № 36). URL : <https://imzo.gov.ua/2018/01/16/nakaz-mon-vid-15-01-2018-36-pro-zatverdzhennya-typovoji-osvitnoji-prohramy-orhanizatsiji-i-provedennya-pidvyschennya-kvalifikatsiji-pedahohichnyh-pratsivnykiv-zakladamy-pislyadyplomnoji-pedahohichn/>.
16. Толерантність Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с. ISBN 978-966-485-156-2
17. Чеснокова Л. В. Стереотипы в межкультурной коммуникации // Концепт. 2015. № 04 (апрель). ART 15107. 0,5 п. л. URL: <http://e-koncept.ru/2015/15107.htm>. – Гос. пер. Эл № ФС 77-49965. ISSN 2304-120X.
18. Peculiarities of the student self-government in Ukraine and in Poland:prospects for cooperation. European political and law discourse. Vol. 7 No. 2. 2020. 382 p. P. 241–248.

References:

1. Abdulkarimov G.G. (2002). Ethnic stereotypes of schoolchildren: the problem of forming a tolerant consciousness. Education in the modern school. № 4. 58–69.
2. Angelina E.O. (2013). Ethnic tolerance of high school students. Scientific Bulletin of Mykolayiv State University named after V.O. Sukhomlynsky. Series: Psychological Sciences. T. 2, Vip. 10. 16-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2013_2_10_3.
3. Anisimov O.S. (2000). On the way to a tolerant consciousness. Moscow.
4. Gorbunova V.V. (2003). Psychological factors of formation of ethnic consciousness in adolescence: author's ref. dis. for science. Degree Cand. psychol. Science: special. 19.00.07 "Pedagogical and age psychology" / V.V. Gorbunova. Kyiv.
5. Griva O. (2005). Education of tolerance in children and youth. Psychologist. № 21–22. 5–6.
6. Zaredinova E.R. (2009). Problems of formation of interethnic tolerance in primary school students (psychological and pedagogical aspect). Postmethodology. № 2. 41–43.
7. Zolotova B.H. (2000) Actual problems of culture of interethnic communication. Formation of modern skills of interethnic interaction in the Stavropol Territory. Stavropol: SSU Publishing House. 22–29.
8. Ivanova E.M. (2006). Formation of a new culture of relations: education of tolerance in primary school students. Elementary school. № 3. 11–15.
9. Kvas O.V. (2003). Influence of ethnic stereotypes on the process of interpersonal evaluation: author's ref. dis. for the degree of Candidate of Sciences. psychol. Science: special. 19.00.05 "Social Psychology" Kyiv.
10. Malchevskaya M.L. (2006). Formation of interethnic tolerance of junior schoolchildren in classes with a multinational composition: author's ref. Cand. ped. Science. Abakan.
11. Paul Vishebaba. (2018). Three myths about tolerance / Ukrainian Truth. Life. March 14. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2018/03/14/229509/>
12. Development of ethnic tolerance in early adolescence. URL: <http://www.shatropova.narod.ru>.
13. Slyusarenko O.S. (2017). Preparation of future primary school teachers for the education of interethnic tolerance of junior schoolchildren. A young scientist. № 2. 540–543.
14. Promoting tolerance in a polyethnic society / O. Mayboroda, R. Chichalova, T. Pelipenko and others. (2002). Kyiv: Europe XXI Foundation. 151-160.
15. Typical educational program of organization and carrying out of advanced training of pedagogical workers by establishments of postgraduate pedagogical education (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.01.2018 № 36). Access mode: <https://imzo.gov.ua/2018/01/16/nakaz-mon-vid-15-01-2018-36-pro-zatverdzhennya-typovoji-osvitnoji-prohramy-orhanizatsiji-i-provedennya-pidvyschennya-kvalifikatsiji-pedahohichnyh-pratsivnykiv-zakladamy-pislyadyplomnoji-pedahohichn/>.

16. Tolerance Toftul M.G. (2014). Modern dictionary of ethics. Zhytomyr: ZhSU Publishing House. I. Franko. ISBN 978-966-485-156-2
17. Chesnokova L.V. (2015). Stereotypes in intercultural communication // Concept. № 04 (April). ART 15107. 0.5 pp. URL: <http://e-koncept.ru/2015/15107.htm>. - Gos. reg. El № FS 77-49965. - ISSN 2304-120X.
18. Peculiarities of the student self-government in Ukraine and in Poland: prospects for cooperation. (2020). European political and law discourse. Vol. 7 No. 2. 241-248.

Vira Yaroshenko

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Vycheslav Nedbai

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

Anna Sukhorukova

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv, Mykolaiv, Ukraine

FORMATION OF INTERETHNIC TOLERANCE OF YOUTH

Abstract. *The article is devoted to the problems of formation of interethnic tolerance in young people under the influence of socio-psychological factors of modern society. Modern scientific approaches to the study of tolerance as a socio-psychological phenomenon are considered. Interethnic tolerance as a factor of conflict-free existence in society is a necessary and sufficient condition for the formation of social unity, mature social consciousness, the principles of nonviolent solution of social problems and a balanced approach to creating social reality.*

Tolerance at the individual level is the ability to perceive without aggression thoughts that differ from their own, as well as – the behavior and lifestyle of others. Tolerance of other people's way of life, behavior, customs, feelings, ideas, beliefs is a condition for the stability and unity of societies, especially those that are not homogeneous in religious, ethnic or other social dimensions.

The existence of such a phenomenon as ethnic stereotype is fully explained by the desire of human consciousness to facilitate understanding of society, to simplify the perception of knowledge about social reality. In order to determine the impact of ethnic stereotypes on the culture of interethnic interaction in modern multinational society, it is necessary to first formulate their role in society. Ethnic stereotypes are primarily cultural formations that are natural and exist as long as there are peoples and ethnic communities. First of all, it should be noted that ethnic stereotype as a regulatory element of ethnic identity performs three important functions: cognitive, communicative and the function of protecting a positive ethnic identity.

A significant contribution to the formation of ethnic tolerance in Ukrainian society belongs to civil society institutions. It is the institutionalization of democratic citizenship that is manifested in the active conscious participation of activists of public organizations in identifying ethnic stereotypes and promoting ethnic tolerance.

Since tolerance is based on acceptance, respect and fair understanding of the diversity of ethnic groups and peoples, forms of expression and manifestations of individuality and uniqueness of each person, this should be facilitated by knowledge, communication, lack of censorship, freedom of belief and conscience.

Key words: *tolerance, interethnic tolerance, way of life, social consciousness, ethnic myth, ethnic stereotype.*

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК

МИКОЛАЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 2 (21), лютий 2021

Відповідальність за цитування та зміст статей несуть автори

Формат 60x84 1/8. Ум. друк. арк. 10.2
Тираж 150 прим.

Свідоцтво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 20998-10798Р від 25.09.2014 р.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ ТА ВИДАВЦЯ:
Видавництво МНУ імені В. О. Сухомлинського
54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
тел. (0512) 37-88-38, т/ф 37-88-15
e-mail: visnyk.editor@mdu.edu.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 3375 від 27.01.2009 р.